

સુવાસ કાર્યાલયના નિયમો

‘સુવાસ’ દરેક અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રગટ થશે.

ખારમી તારીખ સુધીમાં અંક ન મળે તો વડોદરા-એફસના સરનામે ફરિયાદ કરવી.

નમુનાનો અંક મંગાવનારે પાંચ આનાની ટિકિટો ખીડવી.

સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને લેખની યોગ્યતા પ્રમાણે પાના દીઠ રૂ. ૦૧ થી ૧ સુધી આપવામાં આવશે. આવે પુરસ્કાર સ્વીકારવા સામે જેમને વાંધો ન હોય તેમણે પોતાનો લેખ મોકલતી વખતે તે લેખના હાંસિયામાં ‘પુરસ્કાર’ શબ્દ લખવો. લેખકને તેમનો લેખ પ્રગટ થયા પછી પુરસ્કાર મોકલી દેવામાં આવશે. પણ લેખકને ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક ગણી તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી તેમનું ગ્રાહકપદ ચાલુ રહી શકે એટલું વળતર જરૂરી ગણાશે. દરેક લેખકને તેના લેખની પાંચ ‘આઉટ પ્રિન્ટસ’ મોકલાશે.

તલસ્પર્શી, ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયલા સુવાચ્ય લેખો માટે ‘સુવાસ’માં ઉચિત સ્થાન છે. જોડણી સંબંધમાં લેખકોએ ગુજરાત-વિદ્યાપીઠના કોશને અનુસરવું. અશુદ્ધ લેખો માટે અસ્વીકારનો ભય કાયમ રહેશે. સ્વીકાર્ય લેખોની એક અઠવાડિયાની અંદર પહોંચ આપવામાં આવશે; અસ્વીકાર્ય જે શ્રમપૂર્વક આલેખાયલા હશે તો તે ઉચિત નોંધ સાથે તે જ મુદતમાં પાછા મોકલવામાં આવશે. તે સિવાયના લેખો જે લેખક ટપાલ ખર્ચ મોકલી એક માહિનાની અંદર પાછા નહિ મંગાવી લે તો તે રદ કરવામાં આવશે.

તરતમાં પ્રગટ થયેલ ગ્રન્થોને અમે ‘ગ્રન્થ પરિચય’માં સ્થાન આપીશું. તે સિવાયના ગ્રન્થોની કેવળ નોંધ જ લેવાશે.

‘સુવાસ’ સંબંધી પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનું નામ અને સરનામું પૂરેપૂરું લખવું.

‘સુવાસ’ને લગતો બધો પત્રવ્યવહાર નીચેના શરનામે કરવો—

સુવાસ કાર્યાલય • રાવપુરા • વડોદરા

—: થોડાક અભિપ્રાયો :—

.....દરેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જ જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિશેષ વચાય એવી પેશવી મંત્રીઓએ કરવી જોઈએ...

“પુસ્તકાલય” માસિક (વડોદરા)

.....આવાં પ્રબલ ઉપયોગી પુસ્તકને રાજ્ય અને ઉદ્યોગોના પ્રચાર માટે ઉપલી થયેલી સંસ્થાઓએ હિતેજન આપી, ગ્રામ ઉદ્યોગને સજીવન કરવામાં સાથ અને સહકાર આપવો જોઈએ...

“ગ્રામ જીવન, સહકાર્ય અને ખેતી” માસિક. (વડોદરા.)

.....ધર ગથ્યુ હુન્નરોનાં આ નતનાં દેખાતાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં ઘણાં બહાર પડ્યાં છે, અને હજીયે ગમે તેવી નહેરોતોનાં ચોકડાં સાથે બહાર પડશે, પરંતુ આ પુસ્તકની વિશેષતા તેમાં મુકેલા પ્રયોગો જ માત્ર નથી. પણ જુદાં જુદાં વિષયોના સારા અને અનુભવી લેખકો પાસે લખાવેલા લેખોને સંગ્રહીને આ પુસ્તકને વિવિધતા ભર્યું બનાવવામાં આવ્યું છે તે છે...

“રવિવાર” સાપ્તાહિક. (મુંબઈ.)

.....આવું શાસ્ત્રીય પુસ્તક જે રૂપિયાની કિંમતે મળે એ ખરેખર સસ્તું જ લેખાય...

“કમર” માસિક. (સુરત)

મુંબઈ પ્રાંતના કેળવણી ખાતાએ અને

વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો માટે

મંજુર કર્યું છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા મંગાવો ?

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ પહેલો

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા

વિવિધ હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક

જેની ઉત્તમતા વિષે અનેક સુપ્રસિદ્ધ પત્રોએ

સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઉમદા એટીક કાગળ અને સુંદર છપાઈ છતાં

કિંમત માત્ર રૂપીઆ, ટપાલ ખર્ચ માફ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા

પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબર-કચ્છ)

બાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ
તં
ત્ર
રીતે
૧૭
વરસ
થી
પ્રગટ
થાય
છે

બાળક માસિક બાળકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સ્ત્રીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.

છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે
તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં

બાળક

અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડા બાળક
વાંચવા ઘણું આતુર હોય છે :
નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર જણાશે.

‘બાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા.

‘સુવાસ’ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષનું જીવનકૂલ છે.

બેકાર દુનિયાને મહાન આશીર્વાદ

સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવું હોય
આરામથી જીવન ગુજારવું હોય
કોઈના તાબેદાર ન રહેવું હોય

—: અને :—

વગર પૈસે વેપાર કરવો હોય તો
છાયા ટેલરીંગ કોલેજમાં
આજેજ દાખલ થાવ, અને શીવણ તથા
વેતરણ શીખી લો.

વેતરકામના શિક્ષણ માટે ‘માસ્ટર કટર’
અથવા ‘હોમટેક્સ’ કિંમત: રૂ. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૭-૦ પરદેશ શિક્ષીંગ ડ.

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ-વડોદરા.

તા. ક. સવા આનાની ટિકિટ બીડી સુચિપત્ર
મંગાવો.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણું (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમુજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિનો પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ધરણીનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમુજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી યૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણું (રમુજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ “જરા ચાહ મુકને”	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છુટાં પણ મળી શકશે. વર જુદું.

લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

કેટલાક અભિપ્રાયો

‘સુવાસે’ પોતાની ઉચ્ચ કાટિ હજી સુધી સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રદેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરદેશર દુરામજી ખખરદાર

વડોદરેથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર-૧૯૮૫નો અંક શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય વિશેષાંક તરીકે નીકળ્યો છે....જેવા સુલેખકોનાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી...મેળવી શક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત ‘સુવાસ’ જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—માનસી

ગુજરાતને એક સાફ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જનમજૂમિ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—યુવક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. ‘યથા નામા તથા ગુણા’ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે. ... લેખોની શૈલિ ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્ત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—ખેલીવાડી વિજ્ઞાન

‘સુવાસ’નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે ... તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે. આ પદ્ધતિનો બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધજાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારા ખોરાક પૂરા પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વાતભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા સાહિત્ય માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય છે.

—બાળક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવિજય

‘સુવાસ’ એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી - દેશીરાજ્ય

‘સુવાસ’ના કેટલાક અગ્રદેખોમાં જળવાયેલ રસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાત્મક ગદ્યનો સંયોગ ટાંગોર સિવાય કયાંય નથી અનુભવ્યો.

—ખ. મ. પરીખ

લાગે છે કે ‘સુવાસ’ સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર દષ્ટિવાળું પત્ર થશે. તેના લેખોની પસંદગી ઘણા ઊંચા પ્રકારની છે.

—ઋતુનાં કુસુમાકર :

‘સુવાસ’ના કેટલાક વિષયોની ભાષા એટલી તો હૃદયંગમ છે, કે ગુજરાતી ભાષાના કાષ્ઠપિણુ સાહિત્યરસિકને અનેક વખત વાંચ્યા છતાં ફરીવાર તેના વાંચનની તૃષ્ણ જ લાગી રહે.

—મિત્રમિત્ર

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૨ ભું]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : શ્રાવણ

[અંક ૪

વન્દે માતરમ્

ન

માતાને વંદન.

પણુ માતાનો અર્થ નથી કેવળ ભૂમિ, તેમ નથી કેવળ જનની. વંદનનો અર્થ ન હોય કેવળ પૂજન-અર્ચન-સ્તવન.

માન્યતે इति માતા એ માતાનો વ્યુત્પન્ન અર્થ; એનો રૂઢ અર્થ જનની. પણુ એનો સંસ્કારિત અર્થ તો ‘જે જીવનસત્ત્વ બક્ષતું હોય એવું પૂજનીય સ્ત્રીતત્ત્વ.’

વંદનનો શબ્દાર્થ બલે સ્તુતિ કે અભિવાદન હોય. પણુ એનો સંસ્કારિત અર્થ તો વન્દના રક્ષણની જવાબદારી પણુ પોતામાં જ સમાવી દે છે. જનનીને પ્રતિદિન નમન કરનાર પુત્ર જનની પર આવી પડતી આફતના પ્રસંગે જો મૌન સેવે તો તે કરતાં નમન ન કરનાર છતાં એ આફતને વિદારનાર પુત્રનાં વંદન વધારે સાચાં લેખાય છે. સરસ્વતી કે સંસ્કૃતિનાં પૂજન તો હંમેશાં હજારે કરતા હશે પણુ એને જળવવા જીવનના ખેલ ખેલનાર પ્રતાપ કે શિવાજીનાં જ પૂજન ઝીલાયાં છે. જન્મભૂમિને વંદન તો લાખો કરતા હશે પણુ નોંધપાત્ર વંદન તેમનાં જ લેખાય છે જેમણે ભૂમિના રક્ષણ માટે કુરબાની કરી હોય.

સંકુચિત દષ્ટિના માનવીને મન માતા એટલે જનની; રાષ્ટ્રીય દષ્ટિના માનવીને મન માતા એટલે જનની ઉપરાંત જન્મભૂમિ; મહાત્માને મન માતા એટલે જગતનું પ્રત્યેક સ્ત્રીતત્ત્વ. આમાં પરમ વિશુદ્ધ ભાવના તો મહાત્માની છે; પણુ દરેક માનવી મહાત્મા ન બની શકે. છતાં જીવનના, સંસ્કારના, દેશના, ધર્મના, પ્રજાના, શુદ્ધ સ્વાર્થના રક્ષણને ખાતર ઓછામાં ઓછા ચાર સ્ત્રી-તત્ત્વોને તો દરેક માનવે માતા તરીકે સ્વીકારી લેવાં અનિવાર્ય છે. એ ચારે એને જીવનનું સત્ત્વ બક્ષે છે. એમની વિશુદ્ધિ અને એમના સંરક્ષણમાં જ એના જીવનની કિંમત છે.

ગર્ભમાં યોગનાર, જન્મ આપનાર, યોગે ઉછેરનાર, અમૃતસમાં દૂધ પાનાર, બાળ-પણને સંસ્કારથી સિંચનાર જન્મદાત્રીનો માનવી ગર્ભપુત્ર છે. માતા પણ ન્યારે દૂધ ન પાઈ શકે, યૌવન ઊછળતું હોય કે જીવનનાં સત્ત્વે સુસાઈ ગયાં હોય, હાથમાં સમશેરો રમતી હોય કે પગનું કૌવત પણ આથમી ગયું હોય ત્યારે પણ જે એવા એકને જ નહિ અનેકને નિરંતર દૂધ પાયા કરે છે; જે માનવીની જ નહિ, પૃથ્વીમાતાની પણ માતા છે; સંતાનવેલછાના પૂર્વસંસ્કાર સંતોષવાને જેને પ્રાણીની છતાં જગતમાતાની પવિત્ર જાતિમાં જન્મ મળ્યો છે; જેનામાં શાંતિ-ગૌરવ-સહિષ્ણુતા માનવમાતા કરતાં પણ વિશેષ પ્રમાણમાં ઝળહળે છે તે ગાયમાતાનો માનવી દૂધપુત્ર છે. જેણે આજીવન સંસ્કાર સિંચ્યા, તેજ બદ્યું; માનવતા શીખવી, ધર્મ સમજાવ્યો; અનેકાને જેણે એક સાંકળે ગૂંથ્યાં, અદ્યમાં પણ જેણે આત્મભાન પ્રેર્યું; કલા અને સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને શૃંગાર-જીવનનાં અનેક મધુર અંગો જેની સહાયથી ઝગમગ્યાં એ અદેહી છતાં પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિરાજતી સંસ્કૃતિ-સરસ્વતી માતાનો માનવી સંસ્કારપુત્ર છે. જે જડ છતાં ચેતનમાત્રનો આધાર છે, કુદરતની રમણીય લીલાઓનું મંદિર છે; જે જળ પાય છે, જીવન રક્ષે છે; જે મૃત્યુ પછીની પણ શયનભૂમિ છે; સમસંસ્કારી બંધુઓની સાથે વસવાનું જે ગૃહમંદિર છે એ જન્મભૂમિનો માનવી દેશપુત્ર છે. આ ચારે માતાઓ પ્રત્યે માનવીની સમાન જવાબદારી છે. એ ચારેમાંથી એકની કિંમત ઓછી આંકનાર બાકીનાંની વિશુદ્ધિ પર ત્રાપ મારે છે.

જનની અને જન્મભૂમિને તો જગતનાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોએ વંદનીય ગણેલ છે. પણ એ બાવનાએ કેવળ એ લાલસાજ જન્મભાવી જેને અનુસરી તેમણે ઘડેલા નિયમોને સંસ્કૃતિનું નામ અપાયું-જે સંસ્કૃતિ આજે જગતની વિરલ પ્રજાઓને ચક્કોમાં પીસી રહી છે. પણ હિંદે જનની અને જન્મભૂમિ ઉપરાંત ગાય અને સરસ્વતી-સંસ્કૃતિને પણ વંદનીય ગણ્યાં. ગાયને માતા ગણવાથી હિંદની મહાન પ્રજાને આજીવન માતાનું દૂધ મળ્યું-જેણે એના જીવનમાં અન્યાયને આવતો અટકાવ્યો, જેના વિશુદ્ધ પ્રભાવથી એનામાં શિશુનો સમભાવ ને માધુર્ય કેળવાયાં. સંસ્કૃતિને માતા ગણવાથી તેનામાં એવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું જે હઝારો વર્ષોના આક્રમણ અને નીચ યુક્તિઓ સામે હજી પણ કેટલેક અંશે અવનત ઊભું છે. અને હિંદની સંસ્કૃતિ વધારેમાં વધારે ઉન્નત, સંરક્ષણીય અને પ્રભાવશીલ એ માટે છે કે તે કેવળ લાલ-સાઓ સંતોષવાને કે અન્યને ભક્ષવાને નહિ પણ સંસ્કાર, ન્યાય ને તેજને ખીલવવાને, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે બંધુભાવ કેળવવાને, ભૂમિને રક્ષવાને, સમૃદ્ધિને વિકસાવવાને, માનવતા જાળવવાને રચાય છે.

હિંદની મહત્તા જેટલી એના ભૂમિ-સ્વાતંત્ર્યમાં છે એટલી જ એ એના ગાય પ્રત્યેના માતૃભાવમાં, જનનીપૂજામાં ને સંસ્કૃતિરક્ષામાં છે. જયપરાજય તો ભાગ્યને આધીન છે. પણ માનવીની કિંમત તો ન્યાયની, સંસ્કૃતિની, પવિત્રતાની કે સંસ્કારની જાળવણી માટેની એની તમન્નામાં છે. અને ન્યારે એ તમન્ના પૂરેપૂરી ઝગમગી ઊઠે ત્યારે જ—

વન્દે માતરમ્ પદની બાવનાને તે સાર્થક બનાવી શકે.

જીવનનું એક મોંઘુ અને મધુર છતાં હળવું અને કરુણ

સંસ્મરણ

મોહન વ. ઠક્કર

કોલેજમાંથી છૂટીને અપોરે ધરભણી વળતો હતો ત્યાં ખજૂર ભરેલી ઠેલણુગાડી ઠેલી જતા કોઇ વૃદ્ધ ફેરિયાનો સાદ મારે કાને પડ્યો: “ખજૂર...લ્યો મસ્કતી ખજૂર...” અને અધમધરાતે વાંચતાંવાંચતાં એકાદ એકાદ આવતાં હાથમાંનું પુસ્તક સરીને ભોંયે પડી જાય એમ માતું ચૈવન સરી પડ્યું; હું ચારપાંચ વરસનો શિશુ થઈ ને પેલી ઠેલણુગાડીના ખાલી ભંડકિયામાં પોઠી ગયો !

આ તો મને ધાવણો મેલીને જ ધામમાં ચાલી ગઈ 'તી એટલે મારે મન તો, બા કે આપા જે કહો તે, એક 'અધા' જ હતા. બહેલી પરાંઢે, હજુ તો મોંઘાઝણું માંડ થયું હોય ત્યાં, શિયાળાની ગુલાબી ટાઢમાં એમની હૂંફાળી ગોઢમાં અર્ધો ઊંઘમાં, અર્ધો જગતો— 'મારે ઘેર આવજે માવા, સવારે ઢેઝરાં ખાવા'

એ મધુર પરભાતિયું સાંભળતો પડ્યો રહેતો અને હજુ આજેય મને એ પરભાતિયું અને એના ગાનાર હેતાળ 'અધા' બંને, એવાં ને એવાં જ સાંભરે છે !

મિશ્નરોડ પરના વાડામાં, એક ઘટાઢાર લીમડાની મીઠી છાંયે ગુણપાટ, ખપાટિયાં અને પતરાંમાંથી જીભી કરેલી નાનીશી ઝૂંપડીમાં અમે આપઢીકરો સુખે રહેતા !

સવારમાં બહેલા જીઢી, દાતણપાણીથી પરવારી, સૌંહેલું કામ 'અધા'ની આંગળીએ વળગી, કે એમને ખાંધોલીએ ચડી, ભીમા કંઢોઈની હાટેથી ગરમાગરમ ફડફડિયા ગાંઢિયા, અને મો'નથાળ લેવા જતું એ ! મને ત્યારેય મો'નથાળ ખૂબ ભાવતો, મોહન ખરોતે ! અને 'અધા' નેય અશીણની ગોળી પછી એ હુંગો ઢીક માફક આવતો !

ઘેર આવી 'અધા' મંગાળા ઉપર ઝટપટ બે રોટલા ટીપી કાઢતા, ને હુંગળીનું ડચકું ને રોટલાનું બટકું સીરાવી ગામમાં ફેરીએ જીપડતા. ઠેલણુગાડીના થાળા ઉપર ખજૂરનું વાડિયું ગોઠવાતું, ને નીચે, ભંડકિયામાં બંદા ! 'ખજૂર લ્યો મસ્કતી ખજૂર' આમ સાદ દેતા આપા શેરીએશેરીએ ધૂમતા હોય, ને હું ભંડકિયામાં આરામથી ઘોંટી ગયો હોઉં !

ધોમ ધખ્યા હોય, ત્યારે કોઇ વડ કે લીમડાને છાંયે ગાડી જીભી રાખી 'અધા' ધડીક પોરો ખાતા. હું જગ્યો હોઉં, ને ભૂખ લાગી હોય તો, સામેની હોટેલમાંથી ચા-ગાંઢિયા મંગાવી રેંઢો કરતા, અને પાછા ફેરીએ જીપડતા ! દિવસ નમતાં હુંય ઠેલણુગાડીના થાળા ઉપર બેઠો બેઠો 'ખજૂર લ્યો મસ્કતી ખજૂર' ની ઝીણી ખૂમે પાડતો.

સાંજે પાટી-દફતર ઉલાળતા નિશાળિયાએ નિશાળમાંથી નીસરી પાંસરા ઘેર જતાં મને ગાડીના થાળા ઉપર બેઠો બેઠો એકલો 'દુકાન દુકાન' રમતો જોઈ તાજુત થતા ! કોઈ પૂછતા 'વલુકાકા આને રોજ સાથે જ કાં ફેરવો, ઘેર કેમ નથી રાખતા ?'

કોઈ ધરાક વળી પૂછતું: 'આ તમારો દીકરો કે, કાકા ?'

“દીકરો તો પ્રભુનો, ભાઈ, આપણે તો ગોવાળિયા રહ્યા, ગોવાળિયા !” અધા જવાબ વાળતા. એમની આ વાતો સમજી શકું એટલો સમજણો ત્યારે નો'તો થયો, એટલે હું તો મારી સીગારેટના ગોળ ડખ્ખાનાં ઢાંકણાં ને સાંઢીકડાંની બનાવેલી તાકડી ને પથરા-ઢીકરાંનાં તોલાં વડે 'દુકાન દુકાન' રમવામાં જ વધુ મોજ માણતો.

...આજે, વીસવીસ વરસ પછી, જ્યારે એ બધું સંભારવા બેસું છું ત્યારે આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવે છે. 'પ્રભુના બાળક'ને લાડકોડથી ઉછેરનાર એ 'ગોવાળ' આજે નથી; છે, હૈયામાં સદાને માટે જડાઈ રહેલું એનું મધુરું સંસ્મરણ !

સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશી

શ્રી. જોડાલાલ ત્રિવેદી

પંચાંગલેખકો ઉપર હરેન મજમુદારને મૂળથી જ સ્વાભાવિક રોષ હતો. ભગવાને સરજેલા દિવસોમાં શખતી વાઢકાપ કરનાર ડોક્ટરોની પેઠે યથેચ્છ કાપકૂપ કરવી એ હરેનની દષ્ટિએ અયોગ્ય લાગતું. વિંછુડો, વ્યતિપાત, શનિની દશા વગેરેમાં હરેનખાણુ ખિલકુલ માનતા નહિ. એવા કુસંસ્કાર અને વહેમમાં એમના જેવો વિદ્વાન માણસ આસ્થા રાખે તો થઈ રહ્યું ? જે રીતે હરેનખાણુ પંચાંગમાં લખેલા નિષેધદિનોને માનતા નહિ, તે જ રીતે તેમાં ઉલ્લેખ કરેલા શુભ દિનોમાં કામ કરવા માટે પણ ઈચ્છા રાખતા ન હતા. પોતે કોઈ કામ માટે બહાર નીકળે તે વખતે કોઈ તેમને કહે કે ‘આજ સારો દિવસ છે તેથી કાર્યસિદ્ધિ થશે,’ તો તે જ વખતે તેઓ કુદ્ધ થઈ ઘેર પાછા ફરતા. પછી તે દિવસ તેમને કામ કરવા માટે નકામો સમજવો.

આ વિષયમાં તે તેમના સાહિત્યક અંધુ પ્રમથને કેટલો અધો ચીડવતા ને સમજવતા તેની તો ગણતરી જ ન થઈ શકે. ઊગતો લેખક હોવા છતાં પ્રમથ, એવા વહેમમાં માને છે એ તેમનાથી સહન થઈ શકતું નહિ. પરંતુ હમરોવાર પ્રવત્ન કર્યા છતાં પણ તેઓ પ્રમથને પોતાના પક્ષમાં ભેળવી શક્યા નહિ.

હરેન પોતે પણ લખતા હતા. એ વિષયમાં તેઓ પ્રમથ પાસેથી પ્રેરણા પણ મેળવતા હતા. પરંતુ અઘાપિપર્ણિત પત્રસંપાદકોનો કૃપાલાભ તેમને નસીબે લખાયો હોય એમ લાગતું નહિ. તેમણે લગભગ એ ડઝન ટૂંકી વાર્તાઓ લખી, બધીએ એક પછી એક તમામ પ્રચલિત માસિક પત્રોના તંત્રોએ તરફ મોકલાવી હતી. પરંતુ અધાની તરફથી તે વાર્તાઓ “સાભાર પરત”ના શેરા સાથે પરત ફરવામાં આવી હતી. પરંતુ તેથી હરેન હારી જાય તેમ ન હતું. આ વખતે તેમણે પત્રના ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરના રૂપમાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખવાની નવી રીત શોધી કાઢી. એ નવી વાર્તા એમને એટલી ગમી ગઈ કે, હવે તે વાર્તા કોઈ સંપાદક પાછી નહિ મોકલે એવી દૃઢ ધારણા તેમના મનમાં અંધાઈ ગઈ. પરંતુ ભૂતકાળની નિષ્ફળતાની સ્મૃતિ તેમના મનમાંથી હજી ભૂસાઈ ગઈ ન હતી. આથી તે વાર્તા રવાના કરતાં પહેલાં તેઓ એકવાર પ્રમથની પાસે ગયા ને પૂછ્યું: “તું શું ઉપાય કરે છે કે તારો કોઈ લેખ પાછો આવતો નથી ? જેવો મોકલાવે છે તેવો જ છપાઈ જાય છે. તેનું કારણ શું ?”

પ્રમથ સરળ ભાવે બોલ્યો: “ભાઈ હું કાંઈ ઉપાય-બુપાય જાણતો નથી. પરંતુ એટલું ખરું કે, શાસ્ત્રવાક્યમાં વિશ્વાસ કરીને સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશીને દિવસે હું મારા લેખો રવાના કરું છું.”

“એ અધા કુસંસ્કાર” કહીને હરેને દલીલ ચલાવવા ઈચ્છા કરી. પણ સામો માણસ પ્રતિવાદ કરવા તૈયાર ન હોય ત્યાં દલીલ શી રીતે ચાલી શકે ? હરેન જાનોમાનો ઊઠીને ધર તરફ વિદાય થયો.

ઘેર આવીને હરેન વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘શું પ્રમથ તેના લેખ ત્રયોદશીને દિને રવાના કરે છે માટે પાછા નહિ આવતા હોય? ત્યારે ખરેખર એ તિથિમાં કાંઈ રહસ્ય હશે? ત્યારે પોતે પણ તેની ખાત્રી કરવા માટે પોતાનો લેખ એકવાર ત્રયોદશીએ રવાના કરે તો?’ પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તે મન સાથે બોલી ઊઠ્યો: ‘તેમ ન થાય. એતો વહેમ. કુસંસ્કાર! કુસંસ્કાર!’

કેટલાક દિવસ સુધી એ બંને વિરોધી વિચારોમાં તેનું મન ઝોલાવા લાગ્યું; પરંતુ માસિકમાં વાર્તા છપાવવાનો નશો તેના પર કાબૂ જમાવી બેઠો હતો. તે મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘પોતે તો તિથિ-નક્ષત્રમાં ખરેખર માનતો જ નથી. પરંતુ એકવાર પરીક્ષા તો કરી જુઓ! એમાં દોષ શું?’ આ રીતે છેવટે સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશીનો જ જય થયો. જાણુવા પ્રમાણે હરેને પહેલીજવાર પંચાંગ બોલી તિથિ જોઈ, એક આનાની પોષ્ટ-ટિકિટ સાથે પોતાની લખેલી નૂતન વાર્તા એક પ્રખ્યાત માસિકના તંત્રી તરફ રવાના કરી દીધી.

સાધારણ રીતે વાર્તા પાછી આવવાનો સમય પસાર થઈ ગયો, પરંતુ વાર્તા આ વખતે પાછી આવી નહિ. હરેનખાણુના મનમાં આશાનો મંચાર થવા લાગ્યો. હરેને માન્યું કે, પોતાની વાર્તાનો આ વખતે સ્વીકાર થયો છે. ખરેખર ત્રયોદશીમાં સિદ્ધિદાનની શક્તિ છે. પરંતુ આનંદદાયક સમાચાર ન આવે ત્યાંસુધી નિશ્ચિત થવાય નહિ. દરરોજ મધ્યાહ્ને તે પોષ્ટમેનની પ્રક્ષાક્ષા કરતા બેસતા. એ પ્રમાણે બે માસ વીતી ગયા. હવે તે સંપાદક તરફ ઉધરાણી કરવાનો વિચાર કરતા હતા. પરંતુ ‘એક દિવસ વધારે રાહ જોઈને લખીશ’ એમ વિચાર કરતાં કરતાં સાત દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ એકાએક એક પોલીસ કમ્બચારી હરેનખાણુ પાસે આવ્યો. તે હરેનખાણુને વૉરંટ દેખાડી પકડીને થાણામાં ખેંચી ગયો તે ત્યાંથી કચેરીમાં લઈ ગયો.

કચેરીમાં ગયા પછી હરેનખાણુએ જાણ્યું કે, એક યુવકે કેટલાક દિવસ પહેલાં આત્મ-હત્યા કરી હતી. એ સંબંધે તપાસ કરતાં તે યુવકના ઘરમાંથી હરેનખાણુએ લખેલો પત્ર મળી આવ્યો હતો. હરેન આ વાત જાણતાં જ બોલી ઊઠ્યો કે, ‘આ પણ એક જાતની ડીટેકટીવ વાર્તા છે કે શું?’

નિર્દિષ્ટ તારીખે મુકદ્દમાની શરુઆત થઈ. હરેનને કોર્ટમાં લઈ જઈ આરોપીના પોજરામાં બિભો કરવામાં આવ્યો. સર્વથી પહેલાં શપથ આપવામાં આવ્યા. પછી ન્યાયાધીશે હરેનનું નામઠામ વગેરે પૂછ્યા બાદ પ્રશ્ન કર્યો: “તમે મણિમય રોય નામના કોઈ યુવકને ઓળખો છો?”

હરેન બોલ્યો: “ના જી.”

ન્યાયાધીશ:—જે યુવકે પલાશપુરમાં આત્મહત્યા કરી છે તેને તમે ઓળખતા ન હતા?

હરેન:—ના, જી.

ન્યાયાધીશે તુરત એક પત્ર બતાવી હરેનને પૂછ્યું: “જુઓ આ લખાણુ આપના હાથે લખાયું છે કે નહિ?”

હરેન પત્ર દેખી રચ્ચિત થઈ ગયો. તે તેણે છેલ્લીવાર લખેલી ટૂંકી વાર્તા છપાવવા મોકલી હતી અને જે પાછી નહિ આવવાથી તે એમ માનતો હતો કે, માસિકના સંપાદકે તે સ્વીકારી છે, તેનું એક પૃષ્ઠ હતું. તેમાં એક જગ્યાએ લખેલું હતું:—

“ભાઈ મણિમય, તમારા મનની એ અવસ્થામાં, તમારા કર્તવ્ય સંબંધે મારે અભિપ્રાય માગો છો? તમારા ગંભીર દુઃખથી ખરેખર હું દુઃખી થાઉં છું. કિંતુ તમને કાંઈ પણ કહી શકતો નથી. તમારું મન પોતે જ તમારો માર્ગ બતાવશે...”

x

x

x

ભાઈ તમારું ધૈર્ય અસીમ છે. તમારા જેવી અવસ્થામાં હું જો પડ્યો હોઉં તો મારે મારે તો આત્મહત્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહે નહિ.”

હરેને ન્યાયાધીશને કહ્યું કે, “હું એક લેખક છું. પત્રના ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરના રૂપમાં એક વાર્તા લખી એક માસિકના સંપાદક તરફ મોકલાવી હતી. આ પત્ર તે વાર્તાનો એક ભાગ છે.”

ન્યાયાધીશે પૂછ્યું:—“ત્યારે તે સંપાદક સાથે આપને શત્રુતા હતી, તેથી આપને વિપદમાં નાંખવા આ પત્ર તેણે પોલીસ તરફ મોકલાવ્યો છે, એમ આપ કહેવા માગો છો?”

હરેન કહે, “ના જી.”

ન્યાયાધીશે કહ્યું: “ત્યારે એમ કહેવા માગો છો કે, પોલીસની સાથે આપને શત્રુતા છે. જેથી સંપાદકની આશીર્વાદથી તેઓ તમારી વાર્તામાંથી આ પૃષ્ઠ કાપી લાવ્યા છે?”

હરેન કહે, “ના જી.”

ન્યાયાધીશ કહે: “ત્યારે શું કહેવું છે? હું તમારી લેખક તરીકે પરિચય આપવાની પ્રત્યુત્તર મતિની તારીફ કરું છું. હું જાણું છું કે, આજકાલના જીવાનોમાં તે વસ્તુનો અભાવ નથી.”

હરેન નિરુત્તર રહ્યો. ન્યાયાધીશે ફરી પૂછ્યું: “આપ એમ કહેવા માગો છો કે, પત્રમાં લખેલો મણિમય આપની કલ્પનાસૃષ્ટિનું એક પાત્ર માત્ર છે?”

હરેન બોલ્યો: “નિશ્ચય, એમ જ છે.”

ન્યાયાધીશ કહે: “અને કલ્પિત મણિમયની સાથે આત્મઘાતી મણિમયના નામનો મેળ એક અકસ્માત માત્ર છે. એવી ઘટના પણ ઘટી શકે. એમ જ કહેવું છે ને?”

હરેન આશ્વાસિત થઈ બોલ્યો: “હા જી. એ એક અકસ્માત માત્ર. બીજું શું?”

ન્યાયાધીશ બોલ્યો: “ત્યારે આપ એમ પણ કહેવા માગો છો કે, આપનો આ પત્ર મણિમયના ઘરની તપાસ દરમિયાન મળી આવ્યો એ પણ એક અકસ્માત હોવાનો સંભવ છે?”

હરેન ચૂપ રહ્યો. ન્યાયાધીશ ધીમું હસીને બોલ્યો: “પત્રમાં આપેલા કલ્પિત નામ સાથે આપના પોતાના વાસ્તવિક નામનો મેળ પડે છે એ પણ એક અકસ્માત છે? શું કહેવું છે?”

હરેન કહે: “આપનું કથન ખરોખર સમજાતું નથી.”

ન્યાયાધીશ: “એમ પૂછું છું કે, આ પત્રની નીચે હરેન્દ્ર નામથી આપની પોતાની સહી કરેલી છે. એ પણ કલ્પનિક છે?”

હરેને અત્યારસુધી તે સહી જોઈ ન હતી. તેણે તે પત્રમાં એકવાર જોઈ લીધી, પછી તે બોલ્યો: “જી, એ નામ મારું છે, પરંતુ મેં લખેલું નથી. મારી લખેલી વાર્તામાં પત્રની નીચે ફક્ત “તમારો ગુણમુગ્ધ બંધુ” એટલું જ લખેલું હતું. બીજું કંઈ લખ્યું ન હતું.”

ન્યાયાધીશ: “આ પત્રમાં નીચે આપના હાથની સહી કરેલી દેખાય છે. તે આપના હાથે થયેલી નથી એમ કહેવું છે?”

હરેન: “ના, જી. આ સ્થળે મારી સહી કરવાની જરૂર જ ન હતી. આ સ્થળે નામ લખવાની જરૂર હોત તો કાલ્પનિક મણિમયના કાલ્પનિક મિત્ર રાધાકાન્તનું નામ લખત. પરંતુ આ સ્થળે અનાવશ્યક લાગવાથી મેં કોઈનું નામ લખ્યું ન હતું.”

ન્યાયાધીશ: “ઠીક, આપ આ કાગળના ટુકડા પર આપની સહી કરો.”

હરેને સહી કરી આપી એટલે ન્યાયાધીશ તે સહીમાં અને પત્રમાંની સહીમાં કોઈ ભેદ છે કે નહિ તે જોવા લાગ્યો, પરંતુ કંઈ ભેદ જણાયો નહિ તે પછી હરેન તરફ જોઈને ન્યાયાધીશ બોલ્યો: “આપ પોતે જ ખાત્રી કરી જુઓ કે આ બંને સહીમાં કોઈ ફેર માલમ પડે છે કે કેમ?”

હરેને ખરોખર પરીક્ષા કરી, પણ કોઈ ફેર માલમ પડ્યો નહિ. પછી તે જોરથી બોલ્યો: “એ મારી સહી નથી. આપને મારી વાતમાં વિશ્વાસ ન આવે તો, આપ યોગ્ય સમય આપો. તે સમય દરમ્યાન હું મારી વાતની સત્યતા સાબિત કરી આપીશ.”

ન્યાયાધીશ: “શી રીતે સાબિત કરી આપશો?”

હરેન: “મારી વાર્તાનું જોખું લાવી આપને બતાવું, એથી મારી વાત આપને સાચી લાગશે, એમ આશા રાખુ છું.”

ન્યાયાધીશ: “તેમ કરવાથી તો તમને વખત મળે એટલે આ પત્રને બંધબેસતી એકાદ વાર્તા લખી લાવો. કેમ ખરું ને?”

હરેન: “આપને મારો વિશ્વાસ ન આવે તો આપ જ મારે ઘેરથી વાર્તાનું જોખું મંગાવવા તજવીજ કરો.”

ન્યાયાધીશ તે પ્રમાણે કરવા કબૂલ થયો. કારણ એમ કરવાથી પક્ષકારને પોતાના બચાવના સમર્થનની તક મળશે એમ તેને લાગ્યું. મુકદ્દમાની બીજી તારીખ પડી.

ચારપાંચ દિવસ પછી હરેનને ખબર મળી કે, ન્યાયાધીશે તેને ઘેરથી વાર્તાનું જોખું મંગાવવા વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ તે હાથ લાગ્યું નથી. વિશેષમાં તેને જણાવવામાં આવ્યું કે તેની પોતાની ઈચ્છા હોય તો તેને જોખું મંગાવવાની તજવીજ કરવા છૂટ છે.

હરેને અગાઉની ઘટના વિગતવાર વર્ણવીને તેના મિત્ર પ્રમથને ઘરમાંથી વાર્તાનું જોખું શોધી કાઢી મોકલી આપવા લખ્યું. પ્રમથે ઉત્તરમાં લખ્યું કે તેની વાર્તાનું જોખું મળી આવ્યું નથી. પોલીસે ઘરની તપાસ કરી તે વખતે તે પોલીસને હાથ લાગ્યું છે કે નહિ તેની પણ પ્રમથને ચોક્કસ ખબર ન હતી.

નિર્દિષ્ટ દિવસે મુકદ્દમાની ફરી સુનાવણી થઈ. પરંતુ હરેન પોતાની વાતની સાબિતી આપી શક્યો નહિ. છેવટે ન્યાયાધીશને તેની વિરૂદ્ધ ચુકાદો આપવાનો રહ્યો. ફાજદારી કાયદાની કલમ ૩૦૬ અનુસાર હરેનને આત્મહત્યાના પ્રચારક તરીકે છ માસની આસાન કેદ તથા ૫૦ રૂપિયા દંડ કરવામાં આવ્યો. હરેનના પત્રથી મણિમય આત્મહત્યા કરવા પ્રેરાયો હતો છતાં હરેન પ્રત્યક્ષ સહાયકતાં નહિ હોવાથી આટલી ઓછી શિક્ષા કરવામાં આવી હતી.

પોલીસ હરેનને કોર્ટમાંથી થાણામાં તે ત્યાંથી જેલમાં લઈ ગયા. જેલમાં જતાં રસ્તામાં જરા આગળ ચાલતી બે વ્યક્તિઓની વાતચીત હરેને સાંભળી. એક જણ બોલ્યો: “હવે મારું પ્રમોશન કોણ અટકાવશે? છેવટે સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશી સાધવી પડી. બીજાનું શું કરું?”

બીજો માણસ બોલ્યો: “હરીકૃત શી બની હતી, તે જણાવ તો ખરો.”

પ્રથમ વ્યક્તિ: “તો સાંભળી લે. મણિમય રોયની આત્મહત્યાના કેસના તપાસના બાર મારી ઉપર પડ્યો. તે દિવસે એકાદશી હતી. તે પછી એકમે દિવસ બાદ સર્વસિદ્ધિ ત્રયોદશીને દિવસે મણિમયના ગામે તપાસ કરવા માટે ગયો. સદ્ભાગ્યે એ જ રાત્રે એક ટપાલ લૂંટાઈ. બીજે દિવસે સવારે થાણામાં ટપાલની લૂંટની ખબર આવી. થાણાના દરોગા સાથે હું પણ તપાસ કરવા માટે ગયો. તપાસમાં મારા હાથમાં હરેનબાણુનું એક કવર આવી ગયું. તેમાં એક વાર્તા લખેલી હતી. અપોરે જમી પરવારીને એ વાર્તા વાંચી. વાર્તામાંના એક પત્ર વાંચતાં જ મારા ભેગમાં એક વિચાર સ્પુર્યો. મનમાં વિચાર કર્યો કે મણિમયના કેસમાં કાંઈ પુરાવો હાથ નહિ લાગે તો છેવટે આ પત્ર ઉપરથી કેસ ઊભો થઈ શકશે. થયું પણ તેમ જ.”

બીજી વ્યક્તિ: “હરેનબાણુએ કોર્ટમાં જે માથાઝીક કરી હતી તે બધી સાચી હતી કે શું?”

પ્રથમ વ્યક્તિ: “જરૂર સાચી.”

બીજી વ્યક્તિ: “ત્યારે તેના હસ્તાક્ષર એ પત્રમાં ક્યાંથી આવ્યા?”

પ્રથમ વ્યક્તિ: “શુદ્ધિ હોય તો બધુંય સાચું. વાર્તાને છેવટે લેખકો પોતાનું નામ ઠેકાણું વગેરે લખે છે તે નથી બાણુતો? તેનું અનુકરણ કરવું કંઈ અઘરું નથી. હરેનબાણુના મનમાં એમ હતું કે વાર્તાનું કાચું ટિપ્પણ બતાવી, મારો ભોલો કરેલો કેસ તોડી પાડવો. પરંતુ હું તેનાથી ક્યાં કાચો હતો? ઘરની જડતીને બહાને તે વાર્તાનું બોણું મેં પ્રથમથી જ હરેનબાણુના ઘરમાંથી સેરવીને હાથ કરી લીધું હતું. બાગબાગે બે દિવસ રાહ બેઠને ત્રયોદશીને રોજ તપાસ માટે ગયો તેથી જ આ બધો મેળ બેઠો.”

પાછળ ચાલતાં આ બધો ઇતિહાસ સાંભળી રહેલા હરેનબાણુના મુખ પર દુઃખપૂર્ણ હાસ્ય છવાયું. તે મન સાથે જ બોલ્યા: “હાય, રે ત્રયોદશી, પ્રમથની નિર્દોષ સાહિત્યલોચના વેળાએ પણ તું સર્વસિદ્ધિ, વળી આ લોકના પાપકર્મ વખતે પણ તું સર્વસિદ્ધિ. કેવળ મારી વખતે જ તું સર્વનાશી?”

તે દિવસે હરેને પ્રતિજ્ઞા કરી. વાર્તા છપાવવાના નશામાં તથા સર્વસિદ્ધિત્વની પરીક્ષા કરવા જતાં જીવનમાં આ એકવાર જ તેણે ત્રયોદશીને માન આપ્યું હતું. તેનું ક્ષણ પણ તેને હાથોહાથ મળ્યું. કેવળ અર્થદંડ જ નહિ; પરંતુ એકાં સાથે છ માસની જેલ પણ સાથે સાથે મળી. માટે આ પ્રથમ અનુભવ તે જ છેલ્લો માનીતો, હવે આ જીવનમાં પોતે કદી ત્રયોદશીની આડે પણ નહિ ઊતરે એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી.*

— ૦ —

* મી. અક્ષાન્દસેનની અંગાળી વાર્તા ઉપરથી.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૮]

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છના ઉપાધ્યાય નેમિ-
સાગરજીએ રાધનપુરથી માંડવગઢ તરફ વિહાર કરતાં રાજનગરથી
ઉ. નેમિસાગરજીનું વડોદરામાં આવી દેવ-વંદન કર્યું હતું, માંડવગઢમાં પાતશાહ
વડોદરામાં દેવ-વંદન જહાંગીરે વિજયદેવસૂરિને ‘સવાઈમહાતપા’ મિર્દ આપ્યું. ત્યારે
ઉપર્યુક્ત નેમિસાગરે ‘જગ-જીપક સવાઈ’ પદ મેળવ્યું હતું—
એમ વિ. સં. ૧૬૭૪માં સ્વર્ગવાસી થયેલા એ ઉપાધ્યાયના નિર્વાણ-રાસમાં સૂચન છે.

નાકર કવિ—વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી સત્તરમી સદીના આરંભ સુધી
(વિ. સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૧૫) વિદ્યમાન મનાતા વડોદરાના
વડોદરાના કવિઓ દી (ડી) સાવાલ વણિક વીકાના સુત વૈષ્ણવ કવિ નાકરનો
અહિં પહેલાં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ; જેણે ૧ શિવવિવાહ,
૨ ધ્રુવાખ્યાન અને ૩ આદિપર્વ, ૪ ગદાપર્વ, ૫ વિરાટપર્વ જેવાં ગુજરાતી કાવ્યો રચી
વડોદરાના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ મદનસુત જેવા કથાકારને આખ્યાન કરવા કૃષ્ણાર્પણ
કર્તા હતાં.

કવિ પ્રેમાનંદ—ગુજરાતની જનતામાં ઘણા ગણીતા થયેલા અને ગુજરાતના
આધુનિક સાક્ષરોદ્ધાર જયંતીઓ અને ચર્યાઓ દ્વારા પ્રેમ અને આનંદપૂર્વક પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાયેલા
ભટ કવિ પ્રેમાનંદની જન્મભૂમિ તરીકે વડોદરાની વાડી વિખ્યાત થયેલી છે. પ્રેમાનંદની
ખડકી, પ્રેમાનંદની પોળ તરીકે પ્રખ્યાતિમાં મૂકાઈ છે. જે કે આ કથાકાર કવિએ બાલ્ય-
વયથી મોસાળ-નંદુરબાર(ખાનદેશ)માં આશ્રય લઇને અને સૂરતમાં વાસ કરી પોતાની
કૃતિયોનો અને આખ્યાન—કથાઓનો અધિક લાભ ત્યાંની જનતાને આપ્યો જણાય છે; તેમ
જતાં તેણે પોતાને વટપદ્રવાસી અને કેટલીક કૃતિયોમાં ‘વીરક્ષેત્ર વડોદર’ સૂચિત કરેલું છે.

વડોદરામાં તેણે વિ. સં. ૧૭૨૦ (? ૩ અનિરુદ્ધ (ઓખા)હરણ-કથા,)માં લક્ષ્મણ-
હરણ, વિવેકવલ્લુજારો, માર્કંડેય પુરાણ, વિ. સં. ૧૭૨૭ માં ચંદ્રકાસનું અને અભિમન્યુનું
આખ્યાન રચ્યું હતું; તથા વડોદરામાં નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયેલું આમેઈ અઘાવધિ
નારી—સમાજમાં પ્રેમપૂર્વક બહુધા ગવાય છે.

વડોદરાના વણિક હરિદાસ જેવા કવિ-શિષ્યો દ્વારા અને કવિ વલ્લભ જેવા પુત્ર દ્વારા
કવિ પ્રેમાનંદની ઇષ્ટ કૃતિયોમાં સારી વૃદ્ધિ પુષ્ટિ થઈ જણાય છે.

વિક્રમની અઢારમી સદીના મધ્યભાગને શોભાવી ગયેલા, પુરાણોના આખ્યાનકાર ગુજ-
રાતી ભાષાના પ્રેમી આ કવિ સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ, વડોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી
સન્ ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત થયેલ ‘સાહિત્યકાર’ ત્રૈમાસિકનો પ્રેમાનંદ અંક જેવો જોઈએ.

૧ “રાજનગરથી ચાલે, મુનિવર-મારગે માહાલે; વહાલે એ વાંઘા દેવ વડોદરે રે.”

(મો. દ. દેશાઈ એ. જૈનરાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૨૫૦, ગા. ૭૪)

અંગલગચ્છમાં થયેલા જ્ઞાનસાગર કવિએ વિ. સં. ૧૭૨૭ માં ચૈત્ર શુ. ૧૩ સોમવારે ગોડી પાર્શ્વનાથના સાંનિધ્યથી રચેલ ૧૯ ઢાલવાળી આર્દ્રકુમાર આર્દ્રક ઋષિ ચોપાઈ (ઋષિ)ની ચોપાઈ લઘુ વટપદ્રમાં રચેલી જણાવી છે, તે કદાચ ખીજ નાના વડોદરામાં રચી હશે—તેમ જણાય છે.^૧

મરુધર (મારવાડ)નાં સિવાજીની નગરમાં વાસ કરનાર છાજડ ગોત્રવાળા એસવાળ ગૃહસ્થ શા. હેમરાજ, પોતાની પત્ની રામયાઈ સાથે સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં વેપાર માટે આવ્યા હતા. ત્યાં વિ. સં. ૧૭૨૮માં ચૈત્ર શુ. ૫ ધનજી નામે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. આઠ વર્ષના તે પુત્રને લઈ તેઓ વટપદ્ર (વડોદરા)માં આવ્યા હતા.^૨ અહિં રહેલા તપાગચ્છના વૃદ્ધિસાગર-સૂરિની ધર્મ-દેશના સાંભળી ધનજીએ વિ. સં. ૧૭૩૬માં વૈ. શુ.

૩ દીક્ષા સ્વીકારી હતી, તે સમયે તેનું નામ નિધિસાગર રાખવામાં આવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૭૪૫માં વૈ. વ. ૨ રાજનગરમાં વૃદ્ધિસાગરસૂરિએ તેમને સૂરિપદ આપ્યું ત્યારે લક્ષ્મીસાગર-સૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે સમયે પાતશાહના માનીતા, શાહ શાંતિદાસના સુત લક્ષ્મીચંદે ધણું દ્રવ્ય ખર્ચો મહોત્સવ કર્યો હતો.^૩ તેઓએ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી હતી, ઉપદેશદિથી લોકો પર ઉપકાર કર્યો હતો. વિ. સં. ૧૭૮૮માં સૂરજપુર(સૂરત)ના ખીજ ચોમાસામાં શરીર અસ્વસ્થ થતાં સંઘની વિનંતિને માન આપી તેઓએ વિજયદશમીએ પ્રમોદસાગર ઉપાધ્યાયને આચાર્યપદ આપી કલ્યાણસાગરસૂરિ નામ સ્થાપી તેમને પોતાના પટ્ટધર તરીકે પ્રખ્યાત કર્યા હતા. અંત સમયે ઉચિત ઉપદેશ આપી તેઓ આસો વદિ ૭ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. સંઘે બહુમાનથી અંતિમ સંસ્કાર કર્યો હતો. વૃદ્ધિસાગરસૂરિ ગુરુની જેમ આ લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ પણ, અંતિમ સમયે રાજનગર, રાધણપુર, પાટણ, ખંભાત, ખર્હાનપુર વિગેરે નગરોના સંઘોને તથા વટપદ્ર દર્ભાવતી (ડભોઈ), ભરૂચ વિગેરે શ્રેષ્ઠ સ્થાનોમાં વસતા શ્રાવકોને ધર્મલાભ કહેવરાવ્યા હતા; તેમાં વટપદ્ર નગરના શ્રાવક-સંબંધો પણ ઉલ્લેખ છે.^૪

૧ “તે ગુરુને સુપસાયે ગાયો, આર્દ્રક ઋષિ ગુણવંત. ૧૧

સત્તર સત્તાવીસે ચૈત્રે, સુદી તેરસ શશિચારે;

પૂર્વાશ્લેષગુની ધ્વજયોગે, લઘુવટપદ્ર મઝારી રે. ૧૨

એમ ઓગણીસમી ઢાલ ધન્યાશ્રી, જ્ઞાનસાગર કહી નેહ;

ધવલ ધાંજી ગોડીની સાનિધિ, દિન પ્રતે હોલત ગેહ રે. ૧૩

—જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૭૬-૭૭)

૨ “એક દિન સુત સંધાતે લેહ, તિહાંથી તે નીસરીયા;

વડ વખતે વટપદ્રમાં આવ્યા, શુભ ગુણ—રચણે તરીયા.”

—લક્ષ્મીસાગર સૂરિ—નિર્વાણ રાસ (એ. જૈન રાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૯૬)

૩ વૃદ્ધિસાગરસૂરિ અને લક્ષ્મીસાગરસૂરિના નિર્વાણરાસમાં એને કલ્પેખ છે.

૪ “xપાટણ રાધનપુર વહી વટપદ્ર નયર વર એહ.xx

કલ્યાણિક પુર બંદિરઈ નગર અનઈ બહુ ગામિ; ધર્મલાભ પહોચાડયો લેહ અહારે નામ.”

—દીપસૌભાગ્યે રચેલા વૃદ્ધિસાગરસૂરિ—નિર્વાણરાસમાં (ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ ભા. ૩, પૃ. ૭૧ ચ. વિ. અં.)

વિ. ગ્રં. ૧૭૫૫માં વિજયદશમીએ વટપદ્ર(વડોદરા)માં પાર્શ્વનાથના પ્રસાદથી તપાગચ્છ-નાયક વિજયરત્નસૂરિના અધિકાર સમયમાં ગોડીદાસ નામના શ્રાવક કવિએ ૨૪ ઢાળોમાં ૭૮૧ શ્લોક—પ્રમાણુ નવકાર—રાસ રચ્યો હતો.^૧ વિક્રમની કવિ ગોડીદાસ તેરમી સદીમાં તપાગચ્છમાં થઈ ગયેલા દેવેન્દ્રસૂરિએ રચેલી નવકાર-રાસ શ્રાવકપ્રતિકમણસૂત્ર-વૃત્તિ, જે વંદારવૃત્તિ નામથી ઓળખાય છે, તેમાં સંસ્કૃતમાં જણાવેલી નવકાર-પ્રભાવની રાજસિંહ-રતનવતી વિગેરે કથાને ઉપર્યુક્ત રાસ દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં કવિતારૂપે ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

“વટપદ્ર ને દર્શાવતી ભર્ય છે તિમ વલી x x x x x

દત્તાદિક વરક્ષેત્રમાં શ્રાવક જે વસે, તેહને તુમે ધર્મલાલ કહેજો અતિરસે.”

—પં. સુભતિવિજયના શિષ્ય ચાયક રામવિજયે રચેલ ભક્તીસાગરસૂરિ—નિર્વાણરાસ (ઐ. જૈન રાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૨૦૮ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ બુદ્ધિ. ગ્રં. ૨૪—ત્યાં ટિપ્પણમાં વટપદ્રને વડનગર નામથી જણાવવામાં ભૂલ થઈ છે).

૧ “ ઈમ જે નવ પદને ધ્યાવે, તે નિશ્ચે શિવ-પદ પાવે હો; ધિ
મન-કામિત પૂરે આસ, ઈમ પભણે ગોડીદાસ હો. ગિ. ૧૪

* * *

દાલ ચોવીસ પૂરી થઈ, શ્રીગોડી ગિરિ ગાને રે;
સકલ સિં(સ')ધ મંગલ કરો, દિન દિન અધિક દિવાને રે. ૮ ગિ.

* * *

સુવિહિત ગચ્છ-ચણાચર, શ્રીવિજયપ્રભ ગુર ઈશ રે;
તાસ પટોધર જગ-જયવંતા, શ્રીવિજયરત્ન સૂરીસ રે. ૧૦ ગિ.

તેહ તણે રાને એ રચોયો, નવપદ-રાસ રસાલ રે;
ઈહ ભવ પરભવ સુખનો દાતા, નિત્ય નિત્ય મંગલ-માલ રે. ૧૧ ગિ.

પટસે ઉપરિ પંચ મનોહર, ગાયા ગુણ-મણિ-માલા રે;
ભવિજન-માનસ-કંઠ સોહાવો, હીસે આઠ અમાલા રે. ૧૨ ગિ.

અક્ષર-ગણના ગ્રંથે કીધી, લો(શ્લોક)ક હૂઆ સુખદાય રે;
સાતસે ને ઉપરિ એકામી, લખતાં સોહિલો યાય રે. ૧૩ ગિ.

સંવત સત્તર પંચાવમે, આસો સુદ દશમી મુજબાર રે;
વટપદ્ર પાસ-પસાહિલ, રાસ રચ્યો નવકાર રે. ૧૪ ગિ.આ.

કલસ.

એ રાસ નવ પદ ભણે નિસુણે, મંગલ-માલા તસ ધરે;

નવ નિદ્ધિ ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ લીલા, કેવલ-કમલા તે વરે.

શ્રીવિજયદશમી વિજયમુહુરત, રાસ રચ્યો અતિસુંદર,

પ્રભુ પાસ ગોડીદાસ પભણે, સકલ સિં(સ')ધ-મંગલકર. ૧૫

હતિ શ્રીપંચપરમેષ્ઠી મહામંત્ર નવકાર-રાસ સંપૂર્ણ. શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રસાદાત્ શુભં ભવતુ.

[સં. ૧૭૭૪ વર્ષમાં પ્રીતિવિમલ-શિષ્ય કનકવિમલ—શિષ્ય ભૂષવિમલે ચિરપુરમાં લખેલી વડોદરામાં આચ્યવિદ્યામંદિરમાં રહેલી ૨૭ પત્રવાળી પોથીના આધારે]

અન્યલગ્નમાં થઈ ગયેલા કવિ ન્યા(જ્ઞા)નસાગરે વિ. સં. ૧૭૨૬માં સોમપુરમાં સિદ્ધચક્ર-માહાત્મ્ય વિષય પર શ્રીપાલનૃપની ચોપાઈ રચી હતી, તેની એક પ્રતિ વિ. સં.

બીજા ઉલ્લેખો ૧૭૭૦ વર્ષે ભાદ્ર. શુ. ૧૫ વટપદનગરમાં લખાઈ હતી, તે હાલમાં ભાવનગરમાં જૈનભંડારમાં છે.

તપાગચ્છના અધિપતિ વિજયસમાસુરિએ વિ. સં. ૧૭૭૪માં પોતાની આજ્ઞામાં રહેલા સાધુઓને જૂદા જૂદા સ્થાનોમાં જ્યેષ્ઠસ્થિતિ(ચોમાસું રહેવા)ના જે આદેશપદ્ધતિ (આજ્ઞાના પદ્ધતિ-ક્રમોના) આપ્યા હતા, તેમાં પં. લખિધવિજય ગણિને વડોદર ક્ષેત્ર ફરમાવવામાં આવ્યું હતું.^૧

વિ. સં. ૧૭૮૦માં પોષ શુ. ૫ શુક્રે વટપદનગરમાં કુતુમ્બપુરમાં પં. કાંતિવિજયગણિએ રસતરંગિણીવૃત્તિની પ્રતિને પોતાના વાચન માટે લખી હતી.^૨

જેના પ્રાચીન મંડપનું પહેલાં કવિ વિનયવિજયે કરેલું વર્ણન ઉપર દર્શાવેલું છે, શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડનો રાજ્ય-ધ્વજ લગવો ઝંડો ન્યાં ફરકે છે, તે રાજધાની વડોદરાને

શ્રીપીલાલશાવના સુપુત્ર શ્રીમંત દામાલશાવ મહારાજાએ સન વડોદરાનો માંડવો ૧૭૩૪=વિ. સં. ૧૭૬૦માં સ્વાધીન કર્યા પછી ત્યાં એ વર્ષમાં-વિ. સં. ૧૭૬૨માં તેમની આજ્ઞાથી આ વટપત્તન (વડોદરા)ના અધિપતિ (અધિકારી) ધીર સુલુદ્ધિમાન કૃપાવંત શ્રીમલ્હાર(માલ્હોલ)એ અત્યંત મનોહર લોકપ્રિય મંડપ (માંડવા)ને સારી રીતે-સુંદર કર્યો હતો.-એમ ત્યાંના સં. શિલાલેખ પરથી જણાય છે.^૩

વિક્રમની અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન વિ. સં. ૧૭૬૩, ૧૭૬૫માં પાટણ, રાજનગર વિગેરેમાં રહી ચોવીશી-સ્તવનાદિ રચના કરનાર અને વિ.

પં. જિનવિજયનું સં. ૧૭૬૬ માં પાદરામાં સ્વર્ગસ્થ થયેલા જૈન ધે. તપાગચ્છના કવિ આગમન જિનવિજય વિ. સં. ૧૭૬૭ લગભગમાં વડોદરામાં પધાર્યા હતા.^૪ (ચાલુ)

૧ જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક ખં. ૧, અં. ૩, પૃ. ૧૦૭ ક્ષેત્રાદેરાપદ્ધતિ ૧

૨ પ્રશસ્તિસંગ્રહ ભા. ૨, પૃ. ૨૯૭

૩ [વં. ૨] “શ્રીપીલાજિનૃપોદ્ભવો વિજયતે દામાજિસંજ્ઞો નૃપઃ ।

[વં. ૧૩] શ્રીમાન્ દામાજિસંજ્ઞો નિશ્ચિલનૃપવરઃ સ્તાચ્ચિરાયુઃ સ ચાયં ॥

[વં. ૧૭-૧૮] તસ્યાજ્ઞાપરિપાલકો નરવરશ્ચાતુર્યરત્નાકરઃ શ્રીમલ્હારઃ

[વં. ૧૦] તેન શ્રીવટપત્તનાધિપતિના ધીરેણ સમ્યક્કૃતઃ

શ્રીદામાજિનૃપાણ્યા સુકચિરો લોકપ્રિયો મંડપઃ ।

મલ્હારેણ સુબુદ્ધિનાત્ર જગતઃ કાશ્વપાથોધિના

[વં. ૨૪] સ્વસ્તિ શ્રીનૃપવિક્રમાર્કસમયાયાતે શિવે વત્સરે

દ્રવ્યકાર્દીંદુમિતે[ડ]પ્રવાણરસભૂયુકે[ડ]થ શાકે શુમે...”

[વિ. સં. ૧૭૯૨-શક સં. ૧૬૫૮=ઇ. સન્ ૧૭૩૬]

—અન્યુઅલ રિપોર્ટ-ડા. આર્કિઓલોજી, નંરોડાસ્ટેટ ૧૯૩૪-૩૫ (પૃ. ૨૨)

૪ “પ્રેમપુર ચોમાસું કરીને, વિહાર કરે મુનિશાયલ, ગામ નગર પાવન કરતાં, વડોદરે ગુરુશાયલઃ ધન્ય ધન્ય એ ગુરુ જો જયકારી.”

—પં. ઉત્તમવિજય રચેલ પં. જિનવિજયનિર્વાણરાસ (ઐ. જૈનરાસમાળા ભા. ૧લો, પૃ. ૧૫૦)

આધુનિક નેપાળનો ભાગ્યવિધાતા, સાહસશિરોમણી, નરકેસરી

રાણા જંગબહાદુર

ચીમનસાલ સંઘવી

[અનુસંધાન ગતાંક પૃ. ૧૪૦]

રાણીએ જંગને વડો-પ્રધાન બનાવ્યો, પણ રાજ્યએ અનુમતિ આપવા ના કહી. તેણે જંગ અને રાણી પાસે ગદ્ય રાત્રે રેડાયલ ખૂનનો હિસાબ માગ્યો. રાણીએ તીક્ષ્ણતાથી કહ્યું, “જો પૂછવા જશે તો હવે જે લોહી રેડાશે એની આગળ આ લોહી તો કુશી જ વિસાતમાં નથી.” રાજ્ય બિચારો હતાશ બની ગયો. તેણે યાત્રાના બહાને કાશીનો રસ્તો પકડ્યો. પણ પાટનગરની બહાર તો રાજ્યનો માર્ગ ઊલટો મોકળો બનશે માની જંગે તેને યુક્તિથી પાછો વાળ્યો.

ખીજનજ દિવસથી જંગે પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવવા માંડ્યો. રાજકુમારોના રક્ષણને માટે તેણે રાણીને શંકા ન જાય એ રીતે સુયોગ્ય વ્યવસ્થા કરી, લશ્કરમાં પોતાના પક્ષનાં માણસોની ભરતી કરી, જવાબદાર હોદ્દાઓ પર યુક્તિથી પોતાના જ પક્ષકારો કે સંબંધીઓને ગોઠવવા માંડ્યા. જંગની પ્રતિભામાં અંજલિ રાણી તેને પોતાનો જ માની તે જ ફેરફાર કરે તેને અનુમતિ આપવા લાગી.

પણ થોડા જ વખતમાં જંગ ઉધાડો પડી ગયો. રાણીએ તેને પાટવીકુંવર અને તેના ભાઈનું તત્કાળ ખૂન કરાવી પોતાના પુત્રને રાજગાદીએ બેસાડવાનો આગ્રહ કર્યો ને જંગે એવા અધર્મમાં ભાગ લેવા સીધી ના સંભળાવી. જંગેડાયલ રાણી વધારે ઉશ્કેરાઈ. તેણે જંગનું ખૂન કરાવી હવે એવા માણસને વડો-પ્રધાન બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જે પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાડવાનું પહેલેથી લિખિત વચન આપે. વીરધજ નામનો એક શુદ્ધિમાન છતાં તીક્ષ્ણ મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ એ વિરલ પદની લાલચે રાણીની અઘટિત શરતો સ્વીકારવાને પણ તૈયાર બન્યો. રાણીએ તેની સાથે મળી જંગના ખૂનની યુક્તિઓ રચવા માંડી.

પણ જંગનું ભાગ્ય બળવાન હતું. ખૂનની કેટલીક યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ, તો કેટલીક પડતી મૂકાઈ. આખરે જંગના સંખ્યાબંધ વિરોધીઓની સહાયથી રાણી અને વીરધજ જંગને નાનકડા યુદ્ધમાં જ હોમી દેવાની યુક્તિ વિચારી. પણ તે અમલમાં મૂકાય તે પહેલાં જ તેને પકડી પાડી જંગે વીરધજની સાથે તેના મદદગારોનો પણ વધ કરાવી નાખ્યો ને રાણી પર પોતાના અને પાટવીકુંવરના ખૂનના પ્રયાસનો આરોપ મૂક્યો.

રાજ્ય અને કુંવર બંને તો રાણીથી ડરતા હતા. પણ જંગનો ટેકા મળતાં તેઓ ઉત્સાહી બન્યા. તેમણે સંયુક્ત સહીથી એક આજ્ઞાપત્ર બહાર પાડ્યું જેમાં રાણીને, તેના અમર્યાદિત ખૂની પ્રપંચોના પરિણામે, તેની સત્તા છીનવી લઈ, દેશની શાંતિ અને તેની મનશુદ્ધિ માટે દેશનિકાલ થઈ, કાશીમાં વસવાની સગ્ન ફરમાવવામાં આવી.

દુર્બળ છતાં મનસ્વી રાજ્યએ પણ એ જ પ્રસંગે પોતાનું રાજપદ કાયમ રાખી કાશી

નિવાસની ઈચ્છા દર્શાવી. જંગે તેને વાર્યો પણ તે ન માનતાં તેને પણ, રાણી સાથે કાઠ કાવત્રામાં સામેલ ન થવાની ચેતવણી આપી, કાશીએ વળાવ્યો. પણ થેલો રાજ થોડાક દિવસ કાશીમાં ગાળી પાછો નેપાળને માર્ગે વળ્યો.

પણ એ સમયે રાણીએ, તેના મળતિયાઓએ તે જંગના વિરોધીઓએ તેને જંગની સામે કાવત્રામાં સામેલ થવા લલચાવ્યો. રાજા ફસાઈ પડ્યો. તે નેપાળની સરહદ પર હાવણી જમાવી, કાવત્રાયાળોની પ્રેરણા પ્રમાણે, નેપાળની તિબ્બેટીમાંથી જ મળેલ નાણાંની મદદથી તે, જંગની સામે ધસી જવાને, સૈન્ય એકત્ર કરવા માંડ્યો.

જંગને આ સમાચાર મળી ચૂક્યા હતા. તેણે રાજાને તરત જ પાટનગરમાં પાછા ફરવાનો વિનંતિપત્ર મોકલ્યો. પણ રાજાએ તે ન ગણકારતાં ઉલટું એ મારાઓને પોતાની ક્ષિપ્રિત આજ્ઞા સાથે જંગનું ખૂન કરવા મોકલ્યા. એ મારાઓ જંગના જસુસોના હાથમાં પકડાઈ જતાં તેમણે ખૂનનું કાવત્રું કબૂલી તે સંબંધી રાજાને આજ્ઞાપત્ર રજુ કર્યો. જંગ એ આજ્ઞાપત્ર લઈ નેપાળના સૈન્યની સામે ઊભો રહ્યો અને રાજાની આ ખૂની આજ્ઞા તેમાંના કાઠને માન્ય છે કે કેમ તે વિષે પૂછપરછ કરી. આખા સૈન્યે એકે અચાજે એ આજ્ઞાને અસ્વીકાર્ય જણાવી. જંગે તે જ ક્ષણે રાજાને પદબ્રજ નહોર કરી પાટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને નેપાળનું સિંહાસન સોંપ્યું.

આ રીતે શાંત રાજકાન્તિ પછી જંગે નેપાળના ૩૭૦ જવાબદાર અમલદારોની સહીથી માછ મહારાજાને એક પત્ર મોકલાવ્યો, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે, ‘અનેક ખૂની પ્રયત્નોમાં લાગ લઈ મહારાજાએ પોતાની માનસિક નબળાઈ પ્રદર્શિત કરેલી છે. એ સ્થિતિમાં તેમને નેપાળના સિંહાસને ચાલુ રાખવા એ લયલરેલું હોઈ તેમના પાટવીકુંવર સુરેન્દ્રવિક્રમને પ્રજાએ પોતાના મુગટમણિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. મહારાજાની ઈચ્છા જે નેપાલ ખહાર વસવાની હોય તો તેમને સાંઝે વર્ષાસન આપવામાં આવશે અને જે તેમને પાટનગરમાં વસવું હોય તો તેમની માછ મહારાજાને યોગ્ય સેવા ઉઠાવવામાં આવશે.’

પણ હડીલો રાજા ન માન્યો. તેણે નેપાળની સરહદ પર પોતાની લશ્કરી હીલચાલ ચાલુ જ રાખી. જંગે નજીક પોતાના મુખ્ય સેનાપતિને સામગ્રી સાથે રાજાને કાખમાં લેવાને મોકલ્યો. એ સેનાપતિએ રાજાના લશ્કરને મારી હડાવતાં તેના ખુશામતિયા હાથમાં રાજાને જે કંઈ માલ આવ્યો તે લઈ નાસી ગયા. સેનાપતિ રાજાને એક પાલખીમાં બેસાડી સન્માનપૂર્વક પાટનગર ખટમંડુ લઈ ગયો. ત્યાં તેને નિવાસ માટે એક સ્વતંત્ર મહેલ આપવામાં આવ્યો. પણ છતાં રાજાની કાવત્રાયાજી ચાલુ રહેતાં એ જ મહેલમાં તેના પર સન્માનનીય નગરકેદીને યોગ્ય સખત દેખરેખ ગોઠવાણી.

રાજાની આ સ્થિતિ છતાં રાણીએ, તેના મુખ્ય મદદગાર ગુરુપ્રસાદે અને તેના મળતિયાઓએ જંગના ખૂનને માટે હરેક પ્રયાસ ચાલુ જ રાખ્યા. પણ જંગની કુનેહયાજીથી એવો એક પણ પ્રયાસ સફળ ન થઈ શક્યો. વિરોધીઓએ મોકલાવેલ મારામાંથી ફેટલાકને જંગે એવી કડક સખત કરી, તેને ઝેર આપવાનો પ્રયાસ કરનાર ફૂટેલાં દાસદાસીઓની તેણે એવી કડકાડી સ્થિતિ કરી કે પછી ગમે તેટલી લાલચો છતાં પણ વિરોધીઓને મારાઓ મળતા જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. રાણી નિરાશ બની, મળતિયાઓ વિખરાઈ ગયા. ગુરુપ્રસાદ કંટાળીને જંગને શરણે આવ્યો. જંગે તેને લશ્કરમાં યોગ્ય હોદ્દો આપ્યો.

આ વખતે જંગનું ભાગ્ય સોળે કળાએ ખીલી નીકળ્યું હતું. શક્તિ અને પ્રભાવ, સમૃદ્ધિ અને સત્તા, વિજય અને કીર્તિ તેના મુગટમાં મઢાયાં હતાં. રાજા તેના હાથમાં રમકડું હતો; પ્રજા તેના પર મુગ્ધ બની હતી; તેના વિરોધીઓ કચરાઈ ગયા હતા. યશસ્વી પગલે તે નેપાળના ભાગ્યવિધાતાને પદે ચડી રહ્યો હતો. તેનું મધુર અને સ્વાભાવિક ઔદાર્ય પણ તેને તેમાં સહાયક બનતું.

એક વખતે તે પોતાને માટે થાપથલી મહેલની આસપાસ એક સુંદર બગીચો બનાવતો હતો. તે અંગે એક માળીની માલિકીની થોડાક એકર જમીનની તેને જરૂર પડી. રાજ્યના ચાલુ નિયમે તે જમીનની આંકણી કરાવતાં તેની કિંમત રૂ. ૭૦૦ હતી. પણ માળીએ ખરીદનાર સમૃદ્ધિસંપન્ન વડાવજીર છે એ જાણતાં રૂ. ૧૫૦૦ માગ્યા. જંગે એ કબૂલાત માળીએ ૩૦૦૦ માગ્યા; ૩૦૦૦ કબૂલાતમાં ૫૦૦૦ માગ્યા; તે કબૂલાતમાં ૫૦૦૦ ઉપરાંત પોતાના સાતે દીકરાઓ માટે તેણે અંકેક ધર પણ માગ્યું. જંગે એને પોતાની પાસે બોલાવી, મીઠાશથી સમજાવી રૂ. ૫૦૦૦થી તેને સંતોષ પમાડ્યો. માળી જંગનો ગુણપૂજક બન્યો.

કોઈ પ્રસંગે તે શિકારેથી પાછા ફરતાં તરસ લાગવાથી એક ઝુપડી સમીપે જઈ થોભ્યો. બારણે બેઠેલ ડોશી પાસે તેણે પાણી માગ્યું. ડોશીના મુખ પર ઉદાસીનતા હતી પણ અજાણ્યા મુસાફર-મહેમાનને જોતાં જ તેણે સ્મિતભર્યાં બિડીને તેને મધુર પાણી પાડ્યું. જંગ ડોશીની આદરવૃત્તિ પર મુગ્ધ બન્યો. તેણે યુક્તિથી ડોશી પાસેથી તેની દર્દબરી કથની કહાવી. ને એ દર્દને દૂર કરી, એની કંગાલિયતને પાછી હઠાવી, એને અને એના કુટુંબને સુખમાં રમતું જોયા પછી જ તે મહેલે પાછો ફર્યો.

એક દિવસે નેપાળમાં સૈકાઓથી ભયાનક લેખાતા માર્ગ પર એક જાન લુટાયાના જંગને સમાચાર મળ્યા. આવા બનાવો એ પ્રદેશમાં અને તેમાં પણ એ પંથ પર તો સામાન્ય ઘર્ષ પડ્યા હતા. પણ જંગે તરતજ એ લુટારાઓને પકડાવતો, અને એ રસ્તા પર પાકી સડક બંધાવી પ્રજાની સલામતિનો બંદોબસ્ત કર્યો.

એ અરસામાં જંગને માથે એક ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. ખીમ્મ શીખવિઘ્નમાં રણજિતસિંહની હાર પછી તેમનાં મહારાણી ચંદકુંવરને ચુનારના કિલ્લામાં કેદ પૂરવામાં આવેલાં ને રણજિતસિંહ સંસારત્યાગી-સાધુ બની નેપાળનાં જંગલોમાં ચાલ્યા ગયેલા. કેદ પૂરાયલાં મહારાણીને પતિના સમાચાર મળતાં તે અંગ્રેજોની આંખમાં ધૂળ નાંખી નેપાળ નાસી આવ્યાં. રણજિતસિંહ સાધુ બની ગયેલ હોઈ તેમની પંચાત નહોતી પણ નાસી આવેલાં મહારાણીએ તો નેપાળની સરહદ પરથી રાણા પર પત્ર લખી રક્ષણની ઉલટી માગણી કરી. નેપાળને અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા હતી ને શીખવિઘ્નમાં તો અંગ્રેજોને મદદ કરવાને તે તત્પર પણ બનેલું. છતાં રાજવંશી અતિથિની માગણી તરછોડવામાં જંગને અધર્મ જણાયો. તે મૂંઝાયો, પણ છેવટે તે સત્યને જ વળગી રહ્યો. મહારાણીને તેણે દિલાસાપૂર્ણ પત્ર લખ્યો અને તેમના સન્માન માટે હાથી, પાલખીઓ, સૈન્યની ટૂકડી વગેરે સામાં મોકલાવ્યાં. મહારાણી માંદાં હોઈ તેમની સારવાર માટે તેણે વૈદ્યો પણ સાથે જ મોકલાવ્યા. થોડાક દિવસમાં તેઓ ખટમંડુ આવી પહોંચતાં જંગે તેમને ઘટિત સન્માન આપી, ધર બંધાવવાની આર્થિક સગવડતા કરી આપી રૂ. ૩૦૦૦નું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. અંગ્રેજ એલચીએ બ્રિટિશ શહેનશાહતના એવા અગત્યના અને નાસીફ્ટેલા કેદીને મંદરવા

૧૭૦ .. સુવાસ : શ્રાવણ ૧૯૬૫

માટે સુલેહ તૂટવાની જગતે ચેતવણી આપી. પણ જંગ અતિથિધર્મમાં મક્કમ રહ્યો. અંગ્રેજ અધિકારીએ છેવટે મહારાણી કંઈ કાવતું ન ગોઠવે એની જવાબદારી જંગને માથે ઓઢાડી સંતોષ માન્યો.

નેપાળમાં પોતાની સત્તાનાં મૂળ જમી જતાં જંગે પરદેશો પ્રતિ પોતાની દૃષ્ટિ દોડાવી. ગોરી પ્રગ્નનું રાજકારણ, તેનો સ્વભાવ, તેની સ્થિતિ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવાની ને તે પ્રગ્ન પર છાપ પાડી તેની સાથે મિત્રતા બાંધવાની તેને ઘણા સમયથી હોંશ હતી. તે હોંશ પૂરી પાડવાનો હવે તેને અનુકૂળ અવસર જણાયો. ખ્રિસ્તનાં મહારાણીને નેપાળની મિત્રતાની ખાતરી આપવાના ને બંને પ્રગ્નઓ વચ્ચેના સંબંધને વધુ ગાઢ બનાવવાના બહાને તેણે ઇંગ્લાંડ જવાનો નિર્ણય કર્યો. ને થોડા જ સમયમાં યોગ્ય સાધનસામગ્રી ને રસાત્રા સાથે તે મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો.

કલકત્તા સુધી જમીનમાર્ગે અને ત્યાંથી યોગ્ય સ્થળો જોતાં જળમાર્ગે ઇંગ્લાંડ પહોંચવાનો તેનો ક્રમ હતો. કલકત્તા, મદ્રાસ, કાલંબો, એડન વગેરે સ્થળે અંગ્રેજોએ તેને સ્વતંત્ર રાજ્યના રાજવંશી પ્રતિનિધિ સરખું માન આપ્યું. જંગ અનેકવાર અંગ્રેજ અમલદારોના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો, તેણે નેપાળમાં કેટલાક સુધારા કર્યા હતા, પરદેશની મુસાફરીનું તેણે સાહસ પણ ખેડ્યું હતું છતાં ગમે તેવા પ્રસંગે પણ એક પણ હિંદુ રિવાજને તિલાંજલિ આપવાને તે તૈયાર નહોતો. તે ખ્રિસ્તિય અમલદારોનું સન્માન સાચવતો પણ કોમની સાથે પાણી શુદ્ધાં પણ પીવા ન બેસતો. જમીન પર બિતર્યા વિના તે ખોરાકને સ્પર્શતો પણ નહિ, સ્ટીમરમાં કેવળ દૂધ-ફળથી જ ચલાવી લેતો. તેણે પોતાની સાથે ગાયો લીધેલી અને પોતાનાં જ માણસો સિવાય બીજાને હાથે તે તેમને દહોવા પણ ન દેતો. કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે નગરોની પોતાની નોંધપોથીમાં તેણે નોંધ લીધી છે પણ તે તેમનાં પરદેશી નામે નહિ-કાલિઘાટ, ચીનાપટ્ટન વગેરે મૂળ હિંદુ નામે.

એડન મૂકી સ્ટીમર સુએઝને બારે જઈ ગિબી. સુએઝની નહેર સફ્લાગ્યે એ વખતે ખોદાયલ નહોતી. પરિણામે જમીનમાર્ગે તેમણે ઇજીપ્તમાં પ્રવેશ કર્યો. શાહ અબ્બાસપાશાએ જંગને ઘટિત સન્માન આપી તેને તેજવન્ત આરબ થોડાની એક જોડ ભેટ ધરી; જંગે શાહને ચરણે કરતુરીના બાર ઘડા ને એક નેપાળી ખંજરની વળતી ભેટ મૂકી. ઇજીપ્તપતિએ જંગને ઉતારે બીજી પણ રાજવંશી ભેટો મોકલાવી. ત્યાં થોડાક દિવસ થોબી, સત્તાધીશો સાથે મિત્રતા કેળવી, જોવા જેવું જોષ લઈ જંગે ફરી સ્ટીમરની મુસાફરી શરૂ કરી. આ વખતે તેને ખબર પડી કે પોતાની સ્ટીમર પર પણ સ્ટીમરનાં માણસોના ખોરાક માટે ગાયો કપાય છે. તેણે તરત જ સ્ટીમરના કમાનને પોતાની પાસે ખોલાવી જણાવ્યું કે સ્ટીમર પર જો ગાયો કપાવાની હોય તો તેઓ આ સ્ટીમર ખાલી કરી બીજી સ્ટીમર રોકી લેશે. કમાને તરત જ ગોવધ બંધ કરાવ્યો.

થોડાક દિવસમાં તેઓ માલ્ટા થઈ ઇંગ્લાંડના માઉથેમ્પ્ટન બંદરે પહોંચ્યા. બંદરના જગતી અમલદારોએ સામાન તપાસવાની માગણી કરી પણ જંગને બિનહિન્દુઓ પોતાના પવિત્ર સામાનને અડકે એ પસંદ નહોતું તેમ તેને એ પ્રકારના બ્યવહારમાં માનહાનિ પણ જણાઈ. તેણે પોતાના છ સૈનિકોને ઉઘાડી તલવારે સામાન સાચવવાની આજ્ઞા કરી ને બંદરના અધિકારીઓને તેણે જણાવી દીધું કે જો તેઓ સામાન તપાસવાની હડ નહિ છોડે

તો તે બીજી જ સ્ટીમરમાં અહીંથી પાછો ફરી જશે. અધિકારીઓએ મૂંઝામને વડાઅધિકારીને પૂછાવ્યું ને તેના તરફથી અનુમતિ મળતાં તેમણે સામાન તપાસવાની હક છોડી દીધી. કહેવાય છે કે ઈંગ્લાંડને જંગ પાસેથી જકાત નહોતી જોઈતી, તેને તો નેપાળના એ વીરનું પાણી જ માપવું હતું.

જંગ થોડાક દિવસ ત્યાં જ રોકાયો અને પોતાના માણસોને તેણે લંડનમાં પોતાને માટે શી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેની તપાસ કરવાને મોકલ્યા. જ્યારે તેને ખબર પડી કે પોતાનો ઉતારો રીયમંડ ટેરેસ નામના એક ભવ્ય મહેલમાં રાખવામાં આવ્યો છે અને તેને યોગ્ય સન્માન મળવાનું છે ત્યારે જ તે લંડન ગયો.

લંડનમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ થોડા જ દિવસ પહેલાં પુત્રને જન્મ આપેલ હોઈ તેઓ પડે હતાં; એટલે તેમની મુલાકાત તરત ન થઈ શકી. પણ બીજી નામાંકિત વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓએ જંગને પોતાને ત્યાં નહોતરવાનો લાભ ઉઠાવવા માંડ્યો. જંગને એ રીતે જ્યાંત્યાં જવું પસંદ નહોતું છતાં તેને ઇન્ડિયા ઑફીસ, લંડનનાં મુખ્ય નાટ્યગૃહો, થોડોડોનું મેદાન, ડ્યુક ઑફ વેલિંગ્ટન ને બીજા કેટલાક સેનાપતિઓ, થોડાક ઉમરાવો વગેરેનાં આમંત્રણ સ્વીકારવાં પડ્યાં.

થોડોડોના મેદાનમાં કેટલાક ઉમરાવોએ દોડતા થોડાઓ સામે જોઈ જંગને પૂછ્યું: “આપ આમાંથી કયો થોડો આગળ આવી શકે એમ ધારો છો?” જંગે એક તેજસ્વી છતાં અણુધાર્યા થોડા સામે આંગળી ચીંધી અને બધાની અજ્ઞયબ્ધી વચ્ચે એ જ થોડો આગળ આવ્યો.

એક ખૂબસૂરત ઉમરાવળદીએ જંગને પોતાને ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું, પણ પોતાને સમય ન હોઈ તેણે પોતાના ભાઈઓને ત્યાં મોકલ્યા. ઉમરાવળદીએ તો બાદશાહી ઠાઠમાઈથી ખાણનાં ટેબલો તૈયાર કરાવેલાં પણ જંગના ભાઈઓએ મુશ્કેલી ટાળવાને ઉમરાવળદીના ઝગમગતા રૂપની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું, “અમારાં નયન ભરાઈ ગયાં છે, ભૂખ જરીકે નથી રહી.” ઉમરાવળદી કંઈ સમજી ન શકી. પણ પાસે બેઠેલા કેપ્ટને તેને સમજ પાડી કે, ‘તેઓ હિંદુ છે; આપણી સ્પર્શલ વસ્તુઓ તેમનાથી ખાઈ ન શકાય’—ત્યારે ઉમરાવળદીએ હસીને તેમની પ્રશંસા કરી.

એક દિવસે જંગે લંડનના કેટલાક તબેલાઓની મુલાકાત લીધી. તે પ્રસંગે તેણે કેટલાક થોડાઓની ખરીદી કરી. ત્યાંની એક ગોશાળામાંથી તેણે કેટલીક ગાયો પણ ખરીદી. એક ટેકાણે ખાનગી વેપારીના એક તેજસ્વી થોડાએ તેનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. તેણે તેના માલિકને તેની કિંમત પૂછી તો તે રૂ. ૬૩૦૦ જણાવવામાં આવી. જંગે થોડો કેવું કૂદી શકે છે એ તપાસવા ઇચ્છ્યું પણ માલિકે જણાવ્યું કે એ સહેલગાહી થોડો હોઈ ઝાઝું કૂદી ન શકે. છતાં જંગે એ થોડાને કુદાવવાનો આગ્રહ સેવતાં જંગના ભાઈએ દૂર એક ખુલ્લી તરવાર રોપી ને થોડાને નુકશાન થાય તો કિંમત ભરી આપવાની શરતે માલિક પાસે થોડાને છૂટો મૂકાવ્યો. બધા પ્રેક્ષકોની અજ્ઞયબ્ધી વચ્ચે થોડો તલવાર કૂદાવી ગયો. હવે માલિકે મોંઘા થઈ તેના રૂ. ૮૪૦૦ માગ્યા. જંગે હસીને કહ્યું, “હવે તો તમને એના ૪૨૦૦ રૂપિયા જ મળશે અને તેમાં પણ જો ઢીલ કરશો તો કિંમત ધીમેધીમે ઘટતી જ જશે.” યુવવાધને ગદલાંતદલાં કરતા એ અંગ્રેજ વેપારીએ છેવટે રૂ. ૨૧૦૦માં જંગને જ એ થોડો વેચ્યો. જંગે તેને રૂ. ૫૦૦ની બક્ષીસ આપી.

૧૭૨ .. સુવાસ : શ્રાવણ ૧૯૯૫

ખીજે દિવસે જંગે લંડનની મુખ્ય વ્યાયામશાળાની મુલાકાત લીધી. ત્યાં લંડનના એક અદ્વિતીય મલ્લે પોતાની અનુપમ શક્તિનાં બલુગાં ફૂંકતાં જંગે પોતાની સાથેના એક કુસ્તીબાજને એની સામે અખાડામાં ભિતાર્યો અને એ તેપાળીએ ઇંગ્લાંડના મલ્લનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાંખ્યાં. જંગે એ મલ્લ ઉપર દયા લાવી તેને થોડીક સોનામહોરો બક્ષી.

આ પછી જંગે એક ઓફ ઇંગ્લાંડ, ટેમ્સપૂલ, લંડનનાં દવાખાનાં, ખાગબગીચા, સંગ્રહ-સ્થાનો, લશ્કરી ટુકડીઓ વગેરેની મુલાકાત લીધી. કેટલેક સ્થળે જળાતી સુશોભિત વ્યવસ્થાએ તેને મુગ્ધ કર્યો. તેણે કેટલીક નોંધો ટપકાવી લીધી. એ પ્રસંગે તે હિંદના માજી વાઈસરોય, ઇંગ્લાંડના પરદેશમંત્રી વગેરેના સંસર્ગમાં આવ્યો.

એક દિવસે જંગે અકસ્માત માંદો પડ્યો. તે પ્રસંગે તે સમયના ઇંગ્લાંડના નામાંકિત વૈદ્ય સર બેન્ગમીનને બોલાવવામાં આવ્યા. બેન્ગમીને સુંદર સારવાર કરી જંગને બે ત્રણ દિવસમાં જ સાજો કરી દીધો. જંગે વૈદ્યને ૭૫૦૦ રૂપિયા ધામવા માંડ્યા પણ વૈદ્ય પોતાની ફીના રૂ. ૧૫૦૦ ઉપરાંત વિશેષ લેવા ના કહી. આવા કેટલાક પુરુષોએ જંગના મન પર ખિટન અને તેની પ્રજા વિષે સુંદર છાપ પાડેલી.

આ સમય દરમિયાન મહારાણી વિક્ટોરિયા પ્રસૂતિભવન છોડી બહાર આવી ચૂક્યાં હતાં. તેમની સાથે તરત જ જંગની મુલાકાત ગોઠવવામાં આવી. જંગે પતિની સાથે દિવાનખંડમાં બેઠેલાં મહારાણીને નમન કરીને ભેટણું ધર્યું. મહારાણીએ વળતાં નમન કરી હસીને જંગનું સન્માન કર્યું; ને તેની સાથે ખુલ્લા દિલે વાતચીત કરી. જંગને મહારાણી ખૂબ જ પ્રભાવશાળી ને આકર્ષક લાગ્યાં.

ખીજે દિવસે પણ મુલાકાત ગોઠવાઈ. તે વખતે મહારાણીએ જંગને બાલકુંવરની સંસ્કારવિધિમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. જંગે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી પ્રસંગ પર હાજરી આપી. મહારાણીએ તેને પોતાની સમીપ જ બેસાડ્યો. અહીં તે ભવિષ્યના જર્મન શહેનશાહ પ્રીન્સ વિલિયમ સાથે સંસર્ગમાં આવ્યો. મહારાણીએ જંગને તેપાળીની પ્રાકૃતિક લીલા સંબંધી પૂછપાછ કરી. તે પછી બાલકુંવરની સલામતિમાં દારૂની રંગરેલ ચાલી પણ જંગે પોતાનો પ્યાલો સાથેના કેપ્ટનને આપી દીધો.

થોડાક દિવસ બાદ મહારાણીએ એક જંગી મહેફીલ ગોઠવી તેમાં તેમણે જંગને પોતાની સાથે જ જમવાનો આગ્રહ કર્યો પણ જંગે વિનયપૂર્વક એ રીતે જમવાની પોતાની અશક્તિ દર્શાવી.

તે પછી જંગે મિજબાનીઓ કે મુલાકાતો, ભેટ કે જુદી જુદી આકર્ષક કળાઓ-દરેક રસ્તે લંડનમાં મિત્રોનું બુથ જમાવવા માંડ્યું. મહારાણીનો માનીતો મહેમાન હોઈ અનેકાએ તેની સાથે મિત્રતા કેળવવામાં ગૌરવ જોયું. પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ વેલિંગ્ટન ને મહારાણીના પતિ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ પણ તેની સાથે સ્નેહનાં બંધને સંકળાયા. જંગના ભાગ્યએ પાર્લામેન્ટના મુલાકાત લઈ ત્યાં પણ પોતાની છાપ પાડી. સ્ટીમર પર બ્યારે તેમને જંગી મહેફીલ અપાણી ત્યારે થેકરીએ આ તેપાળી મહેમાનોના માનમાં પોતાની જગવિખ્યાત સન્માનકવિતા રચેલી.

છેલ્લે દિવસે જંગે રાણીની મુલાકાત લીધી. તે પ્રસંગે મહારાણીએ તેને સ્વતંત્ર રાજ્યના અધિપતિ સરીખી વિદાય આપી. ઉમરાવો, ઉમરાવગદીઓ તે મંત્રીઓથી ચિત્રાર દિવાનખંડમાં મહારાણીએ જંગના શૌર્યની, તેની પ્રતિભાની, તેની મમતાની પ્રશંસા કરી. જંગે આ રીતે

નેપાળને માટે ઇંગ્લાંડનું હૈયું જીત્યું પણ હિંદના કમનસીબે તે પોતાનું હૈયું પણ ઇંગ્લાંડને આપતો આવ્યો. મહારાણીએ તેના મન પર ઇંગ્લાંડ એટલે સ્વર્ગખંડ અને તેની પ્રજા એટલે દેવ એવી છાપ પાડી દીધી. એ છાપ ઇંગ્લાંડને સત્તાવનના બળવા પ્રસંગે કામ લાગી.

ઇંગ્લાંડ છોડી જંગ ફ્રાન્સ આવ્યો. ત્યાં પણ તેને બાદશાહી સન્માન મળ્યું. ફ્રાન્સના પ્રમુખે તેનું ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું; અને જંગની સાથે ફરી પેરીસ અને ફ્રાન્સનાં જોવાલાયક સંગ્રહસ્થાનો, કલાભવનો, મહેલો કે બાગબગીચા બતાવ્યા. મહાન નેપોલિયનની દરગાહની જંગના મન પર ઘણી ઊંડી છાપ પડી. નેપોલિયનના ભાઇની પણ તેણે મુલાકાત લીધી. જ્યારે તેને ફ્રાન્સના એક લાખ સૈનિકોની વિરલ કવાયત બતાવવામાં આવી ત્યારે તેણે ઊંડો સંતોષ ને ફ્રાન્સને માટે મધુર પ્રેમ અનુભવ્યો.

ફ્રાન્સની વિદાય પછી જંગ મીસર અને એડન થઈ મુંબઈ બંદરે ઊતર્યો. અહીં પણ તેનું શાહી સન્માન થયું. અહીંથી તે દારકાની મુલાકાતે ગયો ને ત્યાં ડ્રબુચરણે રૂ. ૫૦૦૦ની ભેટ ધરી. તે પછી રામેશ્વરનાં દર્શન કરી ત્યાં પણ ૫૦૦૦ની ભેટ મૂકી તે કોલમ્બો થઈ કલકત્તા પહોંચ્યો.

કલકત્તાથી બનારસ પહોંચી ત્યાં તેણે કાશીવિશ્વનાથનું ભાવભર્યું પૂજન કર્યું. અહીં વસતાં નેપાળનાં માજી મહારાણી અને તેમના કુંવરો વચ્ચે ચાલતી તકરારનો તેણે નીવેડો આપ્યો અને પછી તરતજ તે નેપાળને પન્થે પડ્યો. એક વર્ષની ગેરહાજરી પછી તે ખટમંડુના પોતાના નામાંકિત મહેલ થાપથલીમાં આવી પહોંચ્યો.

જંગ આ રીતે પરદેશથી વિરલ ડાર્તિ વરીને આવ્યો છતાં કાવત્રાંબાને હજી જંખ્યા નહોતા. પરદેશમાં તેની સાથે રહેનાર એક સાથીએ ગુપ્ત અક્ષવા ઉડાડી કે જંગે ખ્રિસ્તિયો સાથે ભોજન લઈ હિંદુત્વને કલંક લગાડ્યું છે. જંગ જેવા નરવીરને હિંદુ સમાજની બહાર કરવો સંભવિત નહોતો; એટલે તેના ખૂનની યોજના રચાણી અને તે યોજનામાં જંગના જ બે ભાઈ ઉપરાંત નાનો રાજકુમાર વગેરે સામેલ થયા. પણ એક ભાઇનું હૈયું પીગળી જવાથી યોજના બહાર પડી ગઈ ને કાવત્રાંબાને કદ કરી ખ્રિટિશ હદમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા.

આ પછી નેપાળમાં જંગ બિનહરીફ બન્યો. તે જ નેપાળનો સાચો શહેનશાહ ગણાવા લાગ્યો. રાણા સુરેન્દ્રવિક્રમે તેના વર્યસ્વથી કંટાળી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર કર્યો પણ જંગે તેને યુક્તિથી સિદ્ધાસન પર ટકાવી રાખ્યો. પ્રજામાં તેણે જરૂરી સુધારા કર્યા. કાયદાને વ્યવસ્થિત બનાવી દેશમાં તેણે સુખ અને શાંતિની સ્થાપના કરી.

જંગબહાદુર સ્વભાવે દયાળુ છતાં નિર્દયતાના કેસોમાં તે કડક ન્યાયાધીશ હતો. એક પ્રસંગે એક મોચીની સાથે પ્રેમમાં પડેલી કાઈક સ્ત્રીએ પોતાનું દુષ્કૃતિ છુપાવી રાખવાને પોતાના બાળપુત્રને મારી તેનું જ માંસ પતિને પીરસ્યું. પ્રતિને શક જતાં તેણે તપાસ કરાવરાવી ને પાપ બહાર આવતાં તે કેસનો છેવટનો ફેસલો જંગની સમીપ આવ્યો. જંગ આ નિર્દયતા ન સહી શક્યો. તેણે તે સ્ત્રીને ભૂખ્યા વાઘના પોંજરામાં ધકેલી દેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. પણ વાઘ એ સ્ત્રીને ન અડક્યો. જ્યારે એને ખૂબ ઉશ્કેરવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે એને ચૂંથી નાંખી પણ દિવસો સુધી ભૂખે માર્યા છતાં એ સ્ત્રીના માંસને તો તે ન જ સ્પર્શ્યો. જંગને આ પરથી પ્રાણીઓના સ્વભાવ, તેમની બુદ્ધિ, તેમની મહત્તા વગેરે વિષે માન પેદા થયું.

જંગબહાદુરની વિરલ સેવાથી આકર્ષાઈ નેપાળની પ્રજાએ તેનું સ્મારક ઊભું કરવાની મહેત્તો દર્શાવી. જંગે પહેલાં તો વાંધો ઊઠાવ્યો પણ પછી ખૂબ આગ્રહ થતાં,

એક હાથમાં તરવાર અને બીજા હાથમાં ન્યાયગ્રન્થ પકડેલી જંગની આરસની પ્રતિમા, તેની અનુમતિથી, કવાયતશુભિ ઉપર ખુલ્લી મૂકવામાં આવી.

આ પછી જંગે નેપાળના રાજકારણમાં પોતાની પ્રતિભા અવિચલ બતાવવાને સુરેન્દ્ર વિક્રમની કુંવરી વેરે પોતાના મોટા પુત્રનાં લગ્ન લીધાં. લગ્ન પ્રસંગે વરની ઉંમર આઠ વર્ષની ને કુંવરીની ઉંમર છ વર્ષની હતી. લગ્ન પછી તરત જ રાજકુંવરી પોતાના પતિશ્રુ હે રહેવાને ગઈ. તે પોતાની સાથે લાખોનો કરિયાવર લાવેલી. એ રીતે જંગની મિલકતમાં પણ અપૂર્વ વધારો થતો ગયો. એ જ મહીનામાં જંગે પોતે પણ સ્વ. વડાપ્રધાન કુતેહજંગની પુત્રી ને પોતાના વિરોધી પક્ષના સરદાર ગુરુપ્રસાદની નાની બહેન વેરે લગ્ન કર્યાં. અને લગ્નો પ્રેમ કરતાં રાજકારણપ્રધાન હતાં. એ બંનેથી જંગનું બળ નેપાળમાં અદ્વિતીય બન્યું.

આ રીતે આંતરિક એકતા થઈ જતાં જંગની નજર બહારના પ્રદેશો પર પડી. તિબેટની સાથે નેપાળને થોડોક સમય જતાં ઝગડો જાગ્યો હતો. વર્ષો પહેલાં બ્યારે નેપાળ ને તિબેટ વચ્ચે ઝગડો જાગેલો ત્યારે તિબેટની મદદે ચીનની શહેનશાહત આવી પહોંચવાથી નેપાળને નમતું મૂકવું પડેલું ને પોતાનો થોડોક પ્રદેશ ચીનને હસ્તક સોંપવો પડેલો. તે વખતે તિબેટ અને નેપાળ બંને ચીનનાં ખંડિયાં ગણાયેલાં. તે પછી કંઈક શાંતિ હતી. પણ થોડાક વખતથી તિબેટના સત્તાધિશો અને ત્યાં રહેતો ચીનનો એલચી નેપાળી આપારીઓ અને મુસાફરોને સતાવવા માંડ્યા હતા. આ માટે જંગે વિધિસર વાંધો જાઠાવ્યો પણ તેનો કંઈ નિકાલ ન આવતાં તેણે યુદ્ધનો આશ્રય લીધો. ચીનમાં આ સમયે આંતરિક ઝગડો ચાલતો હોઈ ત્યાંથી તિબેટને મદદ મળવી સંભવિત નહોતી. એટલે જંગને આ યુદ્ધમાં પાછલું કલંક જૂંસી નાખવાની પણ આશા બંધાઈ.

તેણે તરતજ લશ્કરમાં જરૂરી વધારો કરી તેમના હાથમાં અભિનવ શસ્ત્રો મૂક્યાં. દરેક ટુકડી પર તેણે વિશ્વાસુ અને ધીર સેનાપતિની નિમણૂક કરી. લશ્કરી સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ પણ જોતજોતામાં જોભી થવા લાગી. સર્વેને નેપાળની વિજયધ્વજ ફરકાવવી હતી. શરૂઆતમાં તો તિબેટે સામનો કર્યો પણ તેનું બળ છેવટે ઘટવા માંડ્યું. નેપાળના હાથમાં તિબેટના કિલ્લા, થોડાઓ, લશ્કરી સરંજામ ને સમૃદ્ધિ આવવા લાગ્યાં. એક ઠેકાણેથી ૪૫ મણુ તેજપુરી (સોનાની રેતી) મળી આવી. ચીનની મદદ ન મળી શકવાથી તિબેટે છેવટે નરમ પડી સલાહની માગણી કરી. ને નેપાળે દશ હજારની વાર્ષિક ખંડણી, તુકશાનનો બદલો વગેરે લઈ તિબેટની સાથે મિત્રતાના કરાર કર્યા.

આ રીતે સર્વત્ર વિજયી બનેલ જંગે હવે પોતાના ભાઈની તરફેણમાં નેપાળના પ્રધાનપદેથી રાજનામું આપ્યું. પણ નેપાળી પ્રજાને એ ન રુચ્યું. તેણે જંગને એ પદ સાચવવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ બ્યારે જંગે ન માન્યું ત્યારે તેમણે જંગને સુરેન્દ્રવિક્રમની અનુમતિથી, કશ્કી અને લાંબંગ નામે બે પ્રાન્તનો સ્વતંત્ર રાજ બનાવ્યો; તેને મહારાજનો ઇલકામ બદ્યો; નેપાળના સર્વસત્તાધિકારીના તેને અધિકાર આપ્યા; નેપાળપતિને પણ કબજામાં રાખવાની તેને સત્તા આપી ને નેપાળના વડાપ્રધાનનું પદ તેના વંશમાં કાયમ બનાવ્યું.

એકાદ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદ ભોગવી જંગનો ભાઈ અવસાન પામ્યો. તે પછી જંગે ફરી એ પદ સંભાળી લીધું. પણ હવે તો તે નેપાળનો ખરેખરો ચક્રવર્તી સમ્રાટ બની ગયો.

આ અરસામાં હિંદમાં સત્તાવનનો બળવો ફાટી નીકળ્યો. ઇંગ્લાંડ જઈ આવ્યા પછી જંગે પોતાનું હૈયું તો સ્થિતનને ચરણે ધરી દીધું હતું. બળવાના સમાચાર મળતાં જ તેણે

પોતાની શક્તિ અને સત્તા, સૈન્ય અને સમૃદ્ધિ અંગ્રેજોની સેવામાં ધર્યા; છ હજારના ગુરખા સૈન્ય સાથે તે હિંદી જીવાળને કચરી નાંખવા દોડી આવ્યો. પણ વાઘસરોયે તેની સેવાનો અસ્વીકાર કરતાં તેને વીલા મુખે પાછા ફરવું પડ્યું. એ સમયે કેટલાક સ્વદેશ-ભક્તોએ તેને કચરી નાંખવાની યોજના ઘડી પણ યુક્તિભાગ જંગ સહેજે અચી ગયો. ને અંગ્રેજો જ્યારે હિંદમાં ખરેખર સપડાઇ ગયા ત્યારે જંગ ફરી તેમની મદદે દોડી આવ્યો ને પોતાની અનુપમ સેવાથી પડતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને તેણે અચાવી લીધું.

તેની એ સેવા અનેકવિધ હતી. કેટલેક ઠેકાણે તેના સૈન્યે બળવાખોરોને પાછા હટાવ્યા તો કેટલેક સ્થળે અંગ્રેજમિત્રોનો છૂટકારો કર્યો; કેટલેક ઠેકાણે તેમણે કતલ ચલાવી તો કોઇક સ્થળે લૂટફાટ પણ કરી. અનૂની બળવાખોરોની સામે તો જંગ અંગ્રેજોને દેવદૂત સમો ધર્મ પડ્યો. કેમકે તેનું સૈન્ય હિંદી યુદ્ધકળાથી પરિચિત હતું ને બળવાખોરો અંગ્રેજો સામે લડે એવા અનૂનથી તેની સામે લડી શકતા પણ નહિ. કેટલાક હિંદી રાજ્યોને પણ અંગ્રેજોના પદ્ધતિ બેસાડવામાં તેણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. ઔધના નવાબે તેને બળવાખોરોને પક્ષે ભળવાની કચેલ વિનંતિના જવાબમાં તેણે તે નવાબને અંગ્રેજોના ચરણે જઇ હળવાની દીધેલી સલાહ કરણુજનક છે. અંગ્રેજોએ તેને એ મદદનો તાત્કાલિક અલ્લો પણ આપ્યો. લખનૌની કાયદેસર જંગી લૂંટમાં જંગને અને તેના સૈન્યને ભાગ પડાવવાની છૂટ આપવામાં આવી. કરોડોનું જવાહિર, કિંમતી કાપડ, અગણિત નાણું, સોનાચાંદીનાં વાસણો, અમૂલ્ય કલાસામગ્રી અંગ્રેજ-ગુરખા લૂટારાઓના હાથમાં જઇ પડી. ખિચારા લડાયક ગુરખાઓને તો અમૂલ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન પણ નહોતું. મોતીની માળાઓમાંથી સોનાના તાર ખેંચી લેવાને તેમણે લાખોની કિંમતનાં મોતી રસ્તે વેરી નાંખ્યાં; અમૂલ્ય રત્નકંપલોને બોંય પર પાથરી તેઓ તેના પર આજોટવા લાગ્યા.

હિંદી બળવાની આ રીતે ઘેર ખોદી વિજયી જંગ નેપાળ પાછો ફર્યો. અંગ્રેજોએ તેને પોતાના લાડીલા સહાયક તરીકે અભિનંદનના મંદેશા મોકલ્યા. હિંદી વાઘસરોય લોર્ડ કેનિંગે જંગનાં ગુણગાન કરતો પત્ર લખી, તેની અનુપમ સેવાના અદલામાં, નેપાળનો જે થોડોક પ્રદેશ બ્રિટિશ હિંદમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો હતો તે તેને પાછો સોંપ્યો. બ્રિટનના સત્તાધીશોને લાગ્યું કે કચરાયલ નેપાળ કરતાં સ્વતંત્ર નેપાળ તેમને વધારે લાભદાયક છે. પરિણામે નેપાળને તેમણે સન્માન્ય મિત્ર રાજ્ય તરીકે કખૂદ્યું. બ્રિટનનાં મહારાણીએ જંગ પર ભારેમાં ભારે ઇલ્કાઓની નવાજેશ કરી. મહારાણીના પતિ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ અભિનંદનપત્ર લખી તેની પ્રશંસા કરી.

બળવાની નિષ્ફળતા પછી બળવાખોરોમાંના કેટલાક નેપાળની સરહદમાં ભરાયા. બ્રિટનના મિત્ર તરીકે તો જંગ એ બધાને અંગ્રેજોને સોંપી દેત પણ હિંદુઓના પવિત્ર અતિથિધર્મ તેનાથી છોડાય એમ નહોતું. ઔધના નવાબ અને તેની માતા જેવી કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને તેણે વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, કેટલાકને નિવાસની ગોઠવણ કરી આપી, તોફાને ચડ્યા એને પૂરા કર્યા, ને જે લોકો ફાજદારી રીતે ગુન્હેગાર હતા, તેમને તેણે અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. બળવાખોરોના હાથમાં કેટલાક અંગ્રેજ કેદીઓ હતા તેમને તેણે મુક્તિ અપાવી.

જીના ભારતીય રાજવીઓની જેમ જંગ ઘણી વખત ગુપ્તવેશ નગરની નવાજૂની ગણુવા નીકળતો. એ પ્રસંગે કોઇ ગુપ્ત વીરો, સાચા સેવકો કે દેશભક્તોનાં ભાગ્ય ખૂલી જતાં,

૧૭૬ .. મુવાસ : શ્રાવણ ૧૯૯૫

ન્યારે દ્રોહીઓ અને દંભીઓના પટ ચીરાઈ જતા. કેટલીક વખત તે જુગારખાનામાં જઈ ચડતો અને પોતે પણ ગુમરીતે રમવા બેસી જતો. એવાં સ્થળે તેને ઘણું બળવાનું મળતું. તે જીત પણ સહેલાઈથી મેળવી લેતો. એક દિવસે તેણે એક જ રમતમાં રૂપિયા ૨૫૦૦ મેળવેલા.

હિંસક પ્રાણીઓના શિકારનો તેને વિશેષ શોખ હતો. તે માટે અનેક વખતે તે જીવલેણ સાહસોમાં પણ ઝંપલાવતો. ઘણી વેળા તે ભાઈને પ્રધાનપદ સોંપી દિવસોના દિવસો જંગલમાં ગાળતો. એ સમયનાં એનાં સાહસો એવાં રોમાંચક છતાં એટલી સંખ્યામાં છે કે તે બધાંની નોંધ ઘણી લાંબી થઈ પડે.

સાહસી હોવા સાથે જ તે સાહિત્ય અને કલાનો પણ એટલો જ પુજક હતો. સાહિત્ય-કારો અને કલાકારોને તે અવનવાં ઉત્તેજન આપતો. તેણે તે પ્રદેશનાં પંખીઓ અને પશુઓની જુદી જુદી જાતોનાં તેમજ કુદરતી લીલાનાં લેવરાવેલ ચિત્રો હજી પણ સચવાઈ રહ્યાં છે. અન્યભંડારો પણ તેને અતિ પ્રિય હતા. રાજ્યના મુખ્ય અન્યભંડારમાંથી ગોરા વિદ્વાનોએ અમુક અલભ્ય પ્રતો પચાવી પાડ્યાના સમાચાર મળતાં જ તે ઉસ્કેરાઈ ગયેલો. તેણે કોઈ પણ ઉપાયે એ અન્યો કે તેની નકલો મેળવવાનો આગ્રહ કર્યો. અને ગુપ્ત થયેલમાંથી ઘણાખરાની નકલો તેણે એ રીતે પાછી મેળવાવી પણ લીધી. તેમાં કેટલાક તાંત્રિક અન્યો, મુદ્રારાક્ષસ, સિદ્ધાન્ત દીપિકા, ગુણ સમાજ, મેઘસૂત્ર, વજ્રસૂત્ર, વરાહમિહિરકૃત જ્યોતિષ વગેરે મુખ્ય હતા.

તેના સ્વભાવ પણ એટલો જ ઉદાર હતો. તેણે બ્રાહ્મણોને દાનમાં હળનરો ગાયો આપી, સુવર્ણનો રથ આપ્યો, રત્નધેનુ આપી. નાનાં છોકરાંઓને સાહસિક હરિકાઈઓમાં પ્રેરી તે તેમને સુંદર ઇનામો આપતો. એક પ્રસંગે એક ગરીબ કાબુલીનું કાપડ ખપતું નહોતું ને તે બિચારાને દેશ પાછા જવું હતું, તે વખતે જંગે પોતાને બિનજરૂરી છતાં તેનું બધું જ કાપડ ખરીદી લીધેલું. નેપાળનાં કેટલાંક દેવાલયો સૈકાઓથી જીર્ણ થઈ રહ્યાં હતાં તે તેણે ચીનથી કુશળ ઇજનેરો બોલાવી લાખોના ખર્ચે સમરાવી દીધાં. એક પ્રસંગે તે હરિહર છત્રના મેળામાં ગયેલો. ત્યાં વેપારીઓને ખટાવવા તેણે એક જ રાતમાં રૂ. ૩૫૦૦૦ ની ચીન્નેની ખરીદી કરી.

તેની ન્યાયપ્રિયતા પણ એટલી જ ઉજ્જવળ હતી. એક શહેરીએ તેના પિતાને ચોવીશ વર્ષ પૂર્વે, તેની ગરીબ સ્થિતિમાં, ગુપ્ત રીતે, રૂ. ૨૩૦૦ આપ્યા હોવાની વાત કરી ને જંગે તરત જ તેને વ્યાજ સાથે તે નાણાં ચૂકવી આપ્યાં. એક ગામના જમીનદારે ન્યાયાધીશને ફાડી એક કેસનો ચુકાદો પોતાની તરફેણમાં મેળવેલો. જંગ તરત જ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને ઊંડી તપાસ કરી જમીનદાર દોષિત જણાતાં તેનો દંડ કર્યો, નિર્દોષને બદલો આપ્યો, ન્યાયાધીશને નાણિયેર પરખાવ્યું. મહારાણા સુરેન્દ્રવિક્રમે એક નિર્દોષ અમલદારનું અપમાન કરતાં તેણે મહારાણાની પણ ધૂળ કાઢી નાંખી. સત્તાવનતા ધીર સેનાપતિ નાનાસાહેબનાં નેપાળમાં વસતાં મહારાણીને એક ઝવેરીએ તેમની બે હોરાની બંગડીઓના વેચાણમાં છેતરેલાં. જંગને એ સમાચાર મળતાં જ તેણે ઝવેરીનો દંડ કરી મહારાણીને ચોગ્ય બદલો અપાવ્યો. એક સ્થળે એક સ્ત્રીને રડતી જોઈ તે તેના ઊંડાણમાં બેઠો અને તેમાં સ્ત્રીના ઘણીનો દોષ જણાતાં તેણે તે ઘણીને ધમકાવ્યો એટલું જ નહિ પણ કાયદો કર્યો કે કોઈ પુરુષ પોતાની પત્નીને વિશેષ પડતી હેરાન કરે તો તેને એવી ઠડક સગ કરવામાં આવશે

કે જેમાંથી તેની સ્ત્રી તેને મારી બહે તે જ થોડીક છૂટછાટ મળી શકે. કેટલાક સૈનિકોએ કંઈક ચોરી કરતાં તેણે તેમને લાંબી સખત કેદમાં ધકેલી દીધા. કેટલાકે બિહારમાંથી આવેલા થોડાક લોકોને નેપાળમાં કંઈ સ્થાન નહોતું. તેઓ કોએમોએ કહેવાતા ને અંત્યજ લેખાતા. જંગે તેમને દરબારમાં નહોંતરી પોતે જ તેમના હાથે પાણી પીધું ને નેપાળમાંથી એ જ પળે અસ્પૃશ્યતા દૂર થઈ. એક સ્ત્રીએ ઘરમાં ધસી આવેલા એક વાઘ સામે ટક્કર ઝીલેલી તેને તેણે સુંદર ધનામ આપ્યું. એક છુદ્ધ મંદિરની કેટલીક જગીરો રાજ્યે જમ કરેલી પણ તેના દાનનું તામ્રપત્ર મળી આવતાં તેણે તે તરત જ પાછી સોંપાવી. તેરાઈમાં થતી કેટલીક ચોરીઓની પાછળ ત્યાંના સૂળેદારનો હાથ જણાતાં તેણે તેને સખત કેદમાં હડસેલી મૂક્યો. બાંકીના નાયબ સૂબાએ પોતાના પ્રદેશમાં સુંદર વ્યવસ્થા જળવતાં તેને તેણે તરત જ ઊંચે દરજ્જે ચડાવ્યો. આમ દોષિતને શિક્ષા ને ગુણવાનને યોગ્ય ધનામ દ્વારા તેણે અંધાધૂંધી બર્બા નેપાળને થોડા જ સમયમાં સુંદર વ્યવસ્થાના શિખરે ચડાવી દીધું.

નેપાળનો સર્વસત્તાધીશ છતાં સિપાઈથી માંડી મહારાણા સુધીની બધી જવાબદારીઓ તેને શિરે લટકતી. બધાં જ કાર્યો પર તેને દેખરેખ રાખવી પડતી, બધી જ બાબતોમાં તેની સલાહ મંગાતી. તે પરોઢમાં ઊઠી પ્રભુપૂજન કરતો; પછી નાસ્તો કરી ન્યાયાસન સંભાળતો. ભોજન પછી બીજાં રાજકીય કામો પર તેને દેખરેખ રાખવી પડતી.

ખ્રિસ્તનો દોસ્ત છતાં તે સ્વદેશપ્રેમી ને ધર્મનિષ્ઠ હતો. તેને આયુર્વેદ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તે માટે તેણે હિમાલય અને પશ્ચિમ હિંદમાંથી અનેક જાતના છોડ મંગાવેલા. તેણે કેટલાક ભારૂપ થઈ પડેલા રિવાજો જે કે બંધ કર્યા છતાં તે રીતરિવાજનો ચુસ્ત ઉપાસક હતો. તેની કિંમત તે સમજી શકતો. ચીનના શહેનશાહે ન્યારે તેની પ્રશંસા કરી યોગ્ય ઈલ્કાબ આપ્યો ત્યારે ખ્રિસ્તના ગમે તેવા મોટા ઈલ્કાબો કરતાં તેણે તેની કિંમત વધારે આંકી.

થોડાક સમય પૂર્વે પોતાના નાના પુત્રનું લગ્ન તેણે નાની રાજકુંવરી વેરે કરેલું. આ અરસામાં તેણે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન નેપાળના પાટવીકુંવર ત્રૈલોક્યવિક્રમ વેરે કર્યું. આમ નેપાળના રાજવંશ સાથેનો તેનો સંબંધ અતૂટ બન્યો.

હવે તે ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રવેશતો હતો. તેણે માતાને, બે પત્નીઓને, એક પુત્રને, બે ભાઈઓને સ્મશાને વળાવ્યા હતા. તેની સ્વાભાવિક શક્તિ એટલી જ પ્રભાવશીલ છતાં અંતરમાંથી તે ત્યાગી બની રહ્યો હતો. એક વખતે તો તેને સાધુ બની જતો માંડ અટકાવાયેલો.

૧૮૭૫ માં તેણે બીજી વખત યુરોપ જવાની વ્યવસ્થા કરી. થોડા જ સમયમાં યોગ્ય રસાલા સાથે તે નેપાળથી નીકળી ચૂક્યો. અલ્હાબાદમાં તેને એ રસાલા સાથે ત્રિવેણી સ્નાન કરવાની ઈચ્છા થઈ પણ લેક. ગવર્નરે સશસ્ત્ર સૈનિકો સાથે નદી પર જવાની અનુમતિ ન આપતાં તે ખીજાયો. વાઈસરોયને એ સમાચાર મળતાં જ તેણે દિલ્હીની દર્શાવી બધો અનુકૂળતા કરી આપી. પણ જંગે એ વખતે સ્નાન ન જ કર્યું.

ત્યાંથી તે ગોદાવરી-નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈ, ત્યાં પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી, મુંબઈ પહોંચ્યો. પણ મુંબઈમાં થોડાના અકસ્માતથી શારીરિક ઇજા થતાં તેને તરત જ નેપાળ પાછા ફરવું પડ્યું.

આ અરસામાં ખ્રિસ્તના પાટવીકુંવર હિંદની મુલાકાતે આવ્યા. જંગે પણ પોતાના ભાઈને સામે મોકલી તેમને નેપાળમાં શિકારે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. કુંવરે એ આમં-

૧૭૮ .. સુવાસ : શ્રાવણ ૧૯૯૫

ત્રણનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. જંગે તેમની સાથે ત્રણેક અઠવાડિયાં સુધી તેરાઇના જંગલોમાં ઘૂમી હિંસક પ્રાણીઓના શિકારની તેમને કળા શીખવી. કુંવર અતીવ આનંદ પામી શુભેચ્છા સાથે પાછા ફર્યા.

જંગનું સ્વાસ્થ્ય હવે ધીમેધીમે લથડતું જતું હતું. એ જ અરસામાં એનો બીજો પુત્ર અવસાન પામ્યો. તેને અપાર વેદના થઈ. તે શાંતિ માટે જંગલોમાં શિકારે ચાલ્યો. પણ તબિયત વધારે લથડી. તેને તરત જ પાછો ફેરવવામાં આવ્યો. પણ રસ્તે તેની આંખોનું નૂર ઓલવાઈ ગયું. ને પછીના બેત્રણ દિવસમાં જ યાગમતી નદીને કિનારે, પથરઘાટમાં, ૧૮૭૭ના ફેબ્રુઆરીની પચીશમીએ તે અવસાન પામ્યો. તેની પાંચ પત્નીઓમાંથી મોટી ત્રણ તેની પાછળ સતી થઈ, નાની બેને કુમળાં સંતાન હોઈ તેમને તેમ કરતાં વિનંતિપૂર્વક અટકાવવામાં આવી.

આમ જંગ ગયો, પણ નેપાળમાં એની જીવનપ્રભા હજી જીવતીજગતી છે. નેપાળની ગાદી પર, ત્યાંના પ્રધાનપદે તેના જ વંશજો શોભે છે. મુસાફરો ત્યાંથી કંઈક ને કંઈક તેનીજ સ્મૃતિ લઈ પાછાં ફરે છે.

મજલિસમાં—

નૌતમ

“અહો ! શા દિવ્ય સંગીતે આભ-ખ્યાલી છલી રહે,
કિન્નર કંઠ આ કેનો નીરવે માધુરી ઝરે ?

સ્વર હિલોળ ચગે, નલ નીલમાં
મધુરિમા લસી મેઘકમાનની;
સુભગ સાંજની માદક લાલિમા
ધ્રુવી હીંચે સૂર-માધુરી ગાનની !”

“સુરીલાં ગાનતાને કેા દેહવદલરી નાયતી,
અંગની ભંગિમા દેખી નેનપદલવી રાયતી !
લાવણ્ય અંગે લસતાં અનંગનાં,
લાલિત્ય એ લાસ્ય તણાં અનૂપ;
સંગીત ને નૃત્ય-લીના સ્વરૂપ
ભૂલે દિશા, જેમ દીવે પતંગિયા !”

ગામને ગોંદરે સાંજે જામી છે મજલિસ, ત્યાં
ગર્દભરાજ ને જાટે સંગીત નૃત્ય આદર્યા:
“બહોત ! બહા ! ખૂબ ! દુબારા !” પ્રસંશાની પરંપરા
ચાલી અન્યોન્ય માટે ત્યાં: “અહો રૂપમ્ અહો ધ્વનિ !”

જગતને જેણે સંસ્કાર આપ્યા-સમૃદ્ધિ આપી, પયગંબરો આપ્યા-તત્વજ્ઞાન આપ્યું, કલા આપી-સંસ્કૃતિ આપી છતાં આજે હિંદમાં જે ગુલામ છે, ન્યુઝીલેન્ડ કે ઑસ્ટ્રેલિયામાં જે ભૂંસાઇ ગઈ છે, અમેરિકામાં આજ સુધી જેને બાળી દેવામાં આવી છે, ચીનમાં જેના પર બોંબ અને અગ્નિ વર્ષે છે, આફ્રિકામાં જેના પર ગુજરેલા અમાનુષિક અત્યાચારો માટે શબ્દો નથી એ-જગતની

રંગીન પ્રજાઓ

નરસિંહ

દક્ષિણ-આફ્રિકામાં મહાત્માજીને ઝાડની ડાળી પર ફાંસીએ લટકાવી દેવાની યોજના અને ના. શાસ્ત્રીજી અને શ્રીમતી સરોજિની દેવી સામે થયેલ ગોરા હુમલાઓએ હિંદી પ્રજાનું એ પ્રદેશ પ્રત્યે ઠીક ઠીક ધ્યાન આકર્ષ્યું છે. આજે ફરી એ પ્રશ્ન હિંદના પ્રજાકીય સ્વમાનને મૂંઝવી રહ્યો છે. ત્યાં વસતા હિંદીઓએ વર્ષોથી અધટિત અપમાનો સહ્યાં છે, અસહ્ય ગુલામી વેઠી છે, મજૂરી કરીકરીને ગોરાઓને પૈસો કમાવી આપ્યો છે-આજે એ ગોરાઓ કંઇક વર્ષોથી ધડેલી પોતાની યોજના પ્રમાણે હિંદી વસાહતીઓને પાછા હડસેલવા માગે છે, અથવા એમના ન જેવા હક્કો ખૂંટવી લઈ એમને અંત્યજવાડામાં ધકેલી દેવા માગે છે.

આ પ્રસંગે દક્ષિણ-આફ્રિકામાં હિંદીઓના સ્થાન વિષેનો વિચાર ખાસ જરૂરી છે; પણ તે કેવળ હિંદી દષ્ટિએ નહિ પણ સમસ્ત રંગીન પ્રજાની દષ્ટિએ. કેમકે દક્ષિણ-આફ્રિકાની આ દ્વેષનીતિ-જો કે એના પરિણામે શોષવાનું તો મોટે ભાગે હિંદીઓને છે છતાં-કેવળ હિંદીઓ સામે નહિ, પણ મોટા ભાગની એશિયાવાસી રંગીન પ્રજા સામે આદરવામાં આવી છે; અને તે પણ ગોરી પ્રજાની આખી રંગીન પ્રજા પ્રત્યેની વલણનું એક પ્રકરણ જ છે.

ગોરી પ્રજાના બીષણ અત્યાચારો અને રંગીન પ્રજાની કરુણતમ સ્થિતિને ઉખેળતાં પહેલાં એ જોઈ જવું જરૂરી છે કે ગોરી કરતાં અનેકગણી મોટી રંગીન પ્રજા ગોરા પાશમાં શા માટે ચૂંથાઈ રહી છે?—અત્યારે તો એમ થવાનાં ત્રણ કારણો જણાય છે: એક ગોરી પ્રજાનું દાનવી શસ્ત્રબળ; બીજું હાથચડેલી રંગીન પ્રજામાં કેળવવામાં આવેલ કુસંપ, નિર્બળતા અને સંસ્કારભ્રષ્ટતા; અને ત્રીજું ગોરી પ્રજાની રાક્ષસી અને કુટિલ વૃત્તિઓને સમજવાની રંગીનોની અશક્તિ. ગોરી પ્રજા જ્યારે રંગીનોને પડખે બે છે ત્યારે રંગીનો કુલાઇ જાય છે, સમજતા નથી કે આ કોઇક નવી સોગડાબાજી છે. એક ગોરા અમલદારે દક્ષિણ-આફ્રિકાની ધારાસભામાં ગોરી પ્રજાનું માનસ વ્યક્ત કરતાં ખરું જ કહ્યું છે કે “દશ હજાર દેશીઓ કરતાં એક ગોરાની કિંમત વધારે છે.” જર્મની ખ્રિસ્તનું દુશ્મન છતાં હારીને પણ વીસ વર્ષમાં પાછું ટટાર બન્યું છે, કેમકે તે ગોરું છે. પણ યુદ્ધમાં ખ્રિસ્તને પડખે રહી એના પગ ચાટતાં ચાટતાં સમરબૂમિ પર આઝાદનારાઓની પ્રજા પાસે આજે શંકા નથી, કેમકે એ રંગીનો છે. દક્ષિણ-આફ્રિકામાં બોર યુદ્ધમાં મદદ કરી, હિંદીઓએ અંગ્રેજોને ડોચો સામે વિજય અપાવ્યો; આજે હિંદીઓને હાંડી કાઢવામાં એ જ અંગ્રેજો ને ડોચો એક બન્યા છે; કેમકે બંનેની આમડી ગોરી છે. પણ રંગીનો એક નથી બની શકતા.

દક્ષિણ-આફ્રિકાની ગોરી સરકારે એશિયાવાસિઓ સામેની પોતાની દેવનીતિમાંથી જાપાન અને સિરિયાને જુદાં તારવ્યાં છે, કેમકે એક બળવાન છે; ખીજું પાકેલું સોગદું છે. પરિણામે એ બંનેને રંગીન પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની વિશેષ જવાબદારી કશી નથી જણાતી. જે ચીનને હિંદ યુગોથી પોતાનું મિત્ર ગણતું આવ્યું છે એ ચીન ગોરાઓને ચરણે પડે છે કે, ‘અમને એશિયાવાસી ન ગણો.’ હિંદીઓ ત્યાંની કચરાઈ ગયેલી મૂળ પ્રજા સાથે એક બનવાને બદલે પોતાની લાગવગતો ઉપયોગ કરી ગોરાઓ સાથે સમાધાન વાંચે છે. કાઢને વિચારવાનો અવકાશ નથી કે ગોરી પ્રજાને મન રંગીનોની પવિત્ર જૂમિ એટલે શિકારનું મેદાન, જંગલો કે સંસ્થાનો વસાવવાનું સ્થળ, વેપારી ચૌદુ કે લૂંટ ચલાવવાની કે અત્યાચારો ગુજારવાની બજારો છે. એની સાથેનું સમાધાન એ મિત્રતાના કરાર નથી પણ બીખનો ટુકડો છે. એવા ટુકડાઓથી પ્રજાનાં સત્ત્વ, સાહસ ને તનમનાટ ચૂસાઈ જાય છે; એ સ્વાર્થ જુએ છે, સ્વમાન નથી જોઈ શકતી. પરિણામે સમાન પ્રજાઓ પર ગુજરેલા કે ગુજરતા ગમે તેવા અત્યાચારોથી એને કમકમાટી નથી ઉપજતી.

કાઈ કમભાગી પળે ગોરા સાહસિકોના મનમાં નવનવા દેશો શોધી કાઢવાનો તલસાટ જન્મ્યો અને તે જ દિવસથી પોતપોતાના પ્રદેશોમાં સુખે વસતી રંગીન પ્રજાઓના ગળે ગોરાઓના સ્વાર્થની છૂરી આવી લટકી. આ માટે સાહસિકોને દોષ ન દેવાય. મહાન પુરુષોની મહેનત કે મહત્તાનો ઉપયોગ હંમેશાં દુષ્ટોને હાથે હળાહળ સ્વાર્થમાં જ થાય છે. પણ જીજ્ઞાસા સાહસિકોને એ ખૂબ મોટું સમજાય છે. આફ્રિકાના અનેક પ્રદેશોનો સંશોધક હર્બર્ટ વોર્ડ ત્યાંની પ્રજા પર ગુજરતા અત્યાચારો સાંભળી દુઃખથી ઘેલો બની ગયેલો, પોતાના એ શ્રમ પર તેણે આંસુ સાર્યાં. આફ્રિકાની પ્રજા પર ગુજરતા અત્યાચારોના કરુણ સ્મારકરૂપે તેણે દાનવોની આંખમાંથી પણ આંસુ સારે એવી એક પ્રતિમા બીજી કરી છે. ફ્રેન્ચ કોંગોના સંશોધક અને એ પ્રદેશની પ્રજા સાથે મીઠાશ કેળવી ફ્રાન્સને તે પ્રદેશ અપાવનાર ડૉ. પ્લાઝાએ જ્યારે એ દેશની નિર્દોષ પ્રજાનાં લોહી વહેતાં જોયાં ત્યારે તેનું હૈયું ફાટી ગયેલું.

અમેરિકા શોધાયું, ઓસ્ટ્રેલિયા શોધાયું, ખીજા અનેક ટાપુઓ શોધાયા. આજે ત્યાં ગોરી પ્રજા મહાલી રહી છે. પણ ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓ ક્યાં છે?—તેમની સ્થિતિ શું છે? ગોરાઓ પાસેથી જગતને તો એટલું જ જાણવા મળ્યું છે કે તે તે પ્રદેશોમાં છૂટીછવાઈ માણસખાઉ પ્રજાઓ વસતી હતી અને તે ધીમેધીમે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. એમ તો જગતની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મહાન હિંદી પ્રજા વિશે પણ પરદેશોમાં કહેવાય છે કે અહીંના લોકો કાચું માંસ ખાય છે અને જ્યારે હિંદ અંગ્રેજોને હસ્તક પડ્યું ત્યારે તેની વસતી દશ કરોડની હતી. [બિચારાઓને લાગ્યું હશે કે એથી ઓછો આંકડો તો ગાંડાઓની ઇસ્પીતાલ સિવાય ખીજે ક્યાંય માન્ય નહિ થાય.] ચીન આજે અશીર્ણી ગણાય છે. પણ એને અશીર્ણી બનાવ્યું કોણે? ત્રણેક મહિના પર સાંધાઈના એક પ્રતિષ્ઠિત ચીની પત્રમાં પ્રગટ થયેલ સમાચાર જો ખોટા ઠેરવવામાં ન આવે તો એમ માનવું રહે છે કે, ‘હિંદમાં અશીર્ણીનું ઉત્પાદન વધારી ચીનને નબળું બનાવવાને ને તેનું નાણું ખેંચી લેવાને ત્યાં યુક્તિથી છેલ્લા બે સૈકામાં અશીર્ણીનો પ્રચાર વધારવામાં આવ્યો છે. ત્યાંનાં ખ્રિસ્તિ દેવજોમાં બિચારના અખાડા ચાલે છે અને અનેક પ્રકારની લાલચોથી સેંકડો ચીનાઓને તેમનું સ્વત્વ હણવાને

ખ્રિસ્તિ યનાવી દેવામાં આવે છે. આવા માણસો ગોરી અને ખ્રિસ્તિ પ્રજાની તરફેણમાં પ્રચાર કરવામાં એપી રોગની ગરજ સારે છે.' ચીનમાં ગોરી પ્રજાએ ઠેર ઠેર પોતાનાં થાણાં જમાવ્યાં છે. તે ચીનનું રાજતંત્ર અડાણવટમાં લખાવી તેને જાપાનની સામે લડવાને નાણાં ધીરે છે. એનો મૂળ ઉદ્દેશ તો ચીન-જાપાનને અંદરોઅંદર લડાવી બંનેને જોખરાં કરવાનો છે.'

અમેરિકાની મૂળ રેડઇન્ડિયન્સ પ્રજાને તો આજ સુધી જીવતી ને જીવતી બાળી દેવામાં આવી છે એ જગજગહેર વાત છે. ગોરાઓ કહે છે કે એ પ્રજાઓ તો પશુથીયે હલકા છે. કોણે માપ કાઢ્યું? ઇતિહાસ તો એમ પૂરવાર કરી શકે એમ છે કે ઉત્તર રશિયાને માર્ગે થઇ આર્યોની કેટલીક ટુકડીઓએ અમેરિકામાં જઈ ત્યાં વસવાટ જમાવેલો. અમેરિકાનો મહાન ઇતિહાસકાર પાર્કમેન તો ત્યાંની મૂળ પ્રજાએ ખેલેલાં અદ્વિતીય યુદ્ધોની પ્રશસ્ત્ય નોંધ લે છે. ને અમેરિકામાં મળી આવતા પુરાતત્ત્વના બધા અવશેષો શું છેલા ત્રણસો-ચારસો વર્ષથી ત્યાં જઈ વસેલી ગોરી સંસ્કૃતિએ ઊભા કરેલા છે?

ઈંગ્લાંડમાં જેને માટે કંઈ સ્થાન ન રહ્યું હોય એવાઓને ઑસ્ટ્રેલિયા ધકેલી ધકેલી એ સંસ્થાનની ખીલવણી કરવામાં આવી છે. પણ એ ખીલવણી શું કેવળ એવા જાતરેલ ગોરાઓએ જ કરી છે? ગોરાઓએ જ્યારે ઑસ્ટ્રેલિયા કે ન્યુઝીલેન્ડ પર પોતાનો વાવટો ચડાવ્યો ત્યારે તે પ્રદેશની પ્રજા જેવી અને જે સંખ્યામાં હતી તેવી અને તેથી અડધી સંખ્યામાં પણ આજે છે?

આફ્રિકા પરના અત્યાચારો વિષે તો વિચાર કરવાને પણ પત્યરી હૈયું જોઈએ. ઇ. ડી. મોરેલ જેવો નામાકિત અંગ્રેજ લેખક પણ કહે છે કે, 'એ કાળા અત્યાચારનાં લોહિયાળ પાનાં ઉકેલવાની હિંમત નથી. એ હિંદના વિજય જેટલાં જ લોહીથી રંગાયેલાં છે.'

આફ્રિકા વિષે એક ભ્રમણા એ ફેલાવવામાં આવે છે કે ત્યાંની પ્રજા પશુ જેવી અને ખિનસંસ્કારી હતી અને ગોરાઓએ ત્યાં જઈને પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે. પણ આ બંને હળાહળ બુઢાણાં છે. ગોરાઓએ તો ત્યાં જઈને લોહીની નદીઓ જ વહાવી છે. અને ત્યાંની પ્રજા યુગોથી સંસ્કારી હોવાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે.

પુરાણોમાં આફ્રિકાને કૌંચ દ્વીપના નામે ઓળખવામાં આવે છે. હિંદી સંસ્કૃતિ પશ્ચિમ એશિયાને માર્ગે થઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ લગભગમાં ત્યાં પહોંચેલી. ગ્રીમ્યાબ્જેનાં બધા અંદરોમાં આજે પણ તેના અવશેષો નજરે પડે છે. ખંડના અનેક ભાગોમાંથી મળી આવતાં ખડકચિત્રોને તો ગોરા સંશોધકોએ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦૦ લગભગનાં ઠેરવ્યાં છે. મીસરના રાજવંશનો સ્થાપક રાજા મેનીજ (અસમેનસ) ચક્રવર્તી સગરનો પુત્ર હતો. એબિલોનના ચક્રવર્તી સમ્રાટો પણ આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગમાં જતાં હાર ખાઈ મેઠેલા. એચ. જી. વેલ્સના મતે ઇ. સ. ૫૨૦ માં હિંદી પ્રવાસીએ દક્ષિણ-આફ્રિકાની મુલાકાત લીધેલી. પૂર્વ-આફ્રિકામાં તો હિંદીઓ સદીઓથી જઈ વસ્યા હતા અને વારકો ડી ગામાએ ત્યાં તેમને જોયેલ હોવાના પણ પુરાવા છે. હિંદ-વિરોધીઓમાં અગ્રપદ ધરાવનાર મી. ચર્ચીલના મતે પણ હિંદીઓ આફ્રિકામાં ગોરાઓ પૂર્વે ધણાં વર્ષ પહેલાં જઈ વસ્યા હતા. આમ આફ્રિકા અંધારખંડ હતો અને ગોરાઓએ એને શોધીને અજવાળામાં મૂક્યો એ વાત વબુદભરી નથી જણાતી. એ ખરૂં છે કે લૂંટફાટની નીતિ ગોરાઓએ જ ત્યાં પહેલવહેલી અજમાવી.

સૌદમી સદીના મધ્યાન્હમાં પોર્ટુગલના રાજા હેન્રી ધી તેવીગેટરની સહાયથી કેટલાક ગોરા શોધકોએ પશ્ચિમ આફ્રિકાને કાંઠે પગ મૂક્યો. તેમની નજર ત્યાંના સૃષ્ટિસૌન્દર્ય પર ન ઠરી પણ કેટલાંક ખેલતાં-ફૂદતાં કાળાં માનવો પર જઈ ચોંટી. તેમણે એ માનવોમાંના

કેટલાક સશક્ત પુરુષોને ગુલામો તરીકે ઉઠાવવાની યોજના બડી. પરિણામે અને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. પણ શસ્ત્રધારી ખ્રિસ્તિઓએ અનેક કાળાં સ્ત્રી-પુરુષોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. તે પછી વિજય માટે તેમના વહાલા પ્રભુની સ્તુતિ કરી ખાર ગુલામો લઈ તેઓ પોર્ટુગલ પાછા ફર્યા.

એ પછી કોલંબસ રખડતો રખડતો અમેરિકા જઈ ચડ્યો. શરૂઆતમાં તે પ્રદેશ સ્પેનને હસ્તક આવ્યો. તેને ત્યાં ધાતુઓ અને કુદરતી ખનનની વિપુલતા જણાણી. પણ ત્યાંની મૂળ સ્વમાની પ્રજા તેને માટે મજૂરી કરવા તૈયાર થાય એમ નહોતી. પરિણામે તેને પરદેશી ગુલામોની જરૂર જણાણી. પોર્ટુગલ તૈયાર જ હતું. તેણે સ્પેનને ગુલામો પૂરા પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો. અને ઇશુખ્રિસ્તના પવિત્ર નામ પર આફ્રિકામાંથી ટોળાબંધ ગુલામો ઉઠાવીને તેમને અમેરિકાને કાંઠે ખડકવા માંડ્યા. ગુલામોને પકડવામાં કેટલું લોહી રેડાતું હતું, કેટલાં નિર્દોષ ચૂંધાઈ જતાં હતાં, મુસાફરીમાં કેટલા ગુલામો મરી જતા હતા તેનો ખ્યાલ રાખવાની પોર્ટુગલને જરૂરત નહોતી.

પણ પોર્ટુગલને આ રીતે લાડવો ખાટી જતું જોઈ યુરોપના ખીજ દેશોની દાઢ સળકી. ૧૫૬૨ માં ઇંગ્લાંડનાં મહારાણી એલીઝાબેથની ખાનગી ભાગીદારી સાથે હોકીન નામના અંગ્રેજે પણ એ પવિત્ર કામ ઉપાડી લીધું. એ પછી તો બધા દેશો વચ્ચે તે ધંધામાં હરીફાઈ ચાલી. સ્પેને પોર્ટુગલ સાથેના કરાર રદ કરી ખીજ દેશોને પણ એ સફળ ધંધામાં જોડાવા દીધા. પણ સાથે જ તેનું અમેરિકા પણ ખીજઓ ખાઈ જવા માંડ્યા. આ બધા ધંધા, હરીફાઈ ને વિજયોમાં વધુમાં વધુ ભાગ ઇંગ્લાંડને ફાળે ગયો.

ઈ. સ. ૧૬૬૬થી ૧૮૦૦ના ગાળા દરમિયાન યુરોપની ગોરી પ્રજાએ આ રીતે અમેરિકાને કાંઠે ૧૦૫૯૧૧૫ ગુલામો ઊતાર્યા. આમાં સાઠ લાખ લગભગ તો એકલા ઇંગ્લાંડે જ ઊતાર્યા. એ બધાને પકડતાં રેડતું પડેલ લોહી, તેમનાં કુટુંબોના હાલહવાલ, રસ્તે દુઃખ કે ભૂખથી તેમાંનાં લાખોનાં કરુણ મૃત્યુ એ કશાનો તો હિસાબ જ નથી. એક ગાળા દરમિયાન અઢી લાખ લગભગ ગુલામો રસ્તે દુઃખથી કચરાઈને મરી ગયાની નોંધ લેવાઈ છે. આ બધા ગુલામો મોટે ભાગે પશ્ચિમ-આફ્રિકામાંથી જ ઉઠાવાયેલા.

આ વેપારમાં જોડાનાર પેઢીઓની સાથે જ રાજ્યને અને વહાણવટાના વેપારીઓને પણ એટલો જ આર્થિક લાભ થયેલો. ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં બ્રિટનના સંસ્થાનમંત્રીએ પાર્લામેન્ટમાં જવાબ આપતાં કહેલું કે, ‘આવો ઉમદા લાભદાયી ધંધો દેશથી ન છોડી દેવાય.’ ઇંગ્લાંડનો વહાણવટાનો ઉદ્યોગ પણ એ અરસામાં ફાલી ફૂલી નીકળ્યો. ગુલામોના એ વેપારમાં એકલાં લીવરપુલનાં વહાણો જ વાર્ષિક રૂ. ૧૬૭૬૪૭૦૫ નો નફો કરતાં હતાં. નફામાંનો કેટલોક ભાગ કાળી પ્રજામાં ઉમદા ખ્રિસ્ત ધર્મના પ્રચાર માટે મીશનરીઓને સોંપાતો.

અમેરિકામાં ઉતારવામાં આવેલા ગુલામોની દશા વર્ણવી જાય એવી નથી. તેઓ કામ કરવાને અશક્ત ખનતાં તેમને મારી નાંખવામાં આવતા. તેઓ સામનો કરે તો શરીરનું લોહી નીતરવા માંડે એ હદે તેમને ચાપખા મરાતા. કામ ન કરનાર કે ઓછું કરનારને દિવસો સુધી ઝાડ સાથે બૂખ્યા બાંધી રાખવામાં આવતા. ડચ-ગિયાના ને બ્રિટિશ વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં તો તેમને જીવતા સળગાવી દેવામાં આવતા, તેમનાં શુદ્ધ અંગો છેદી નાંખવામાં આવતાં કે તેમને ખાંડના ઊકળતા તાવડાઓમાં ફેંકી દેવાતા. તેમના દેશમાં તેમનાં કુટુંબોની સ્થિતિ તો પ્રભુને આધીન હતી.

ગોરી પ્રજ્ઞએ આફ્રિકાના દેશો સર કરવામાં વાપરેલી કૂરતા અને અધમતાનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ કરુણ છે. ગોરાઓને મન બિનગોરી ચામડી એટલે સંહાર કરવાનું ઠેકાણું. એમના ભગવાન ઇશુ યહુદી કામમાં જન્મેલા એ ખાતર એશિયાઈ યહુદીઓને પણ તેઓ ગોરા ગણે છે. ઇશુની જન્મભૂમિ એશિયામાં આવેલી છતાં એને એઓ બિનએશિયાટીક ગણે છે. ગોરી ચામડી સિવાયનું જગત એમને મન પશુજગત છે. અને એના પ્રત્યે તેઓ પોતાની કશી ફરજ નથી માનતા.

આફ્રિકામાં દોઢ લાખ ચોરસમાઈલ લગભગના વિસ્તારનો દક્ષિણ રોડેશિયા નામે પ્રાન્ત છે. ત્યાંની પ્રજ્ઞ તંદુરસ્ત અને આનંદી ગણાતી. એ પ્રાન્તના રાજ્ય લોએન્ગ્યુલાને અંગ્રેજો ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તે એક અંગ્રેજ મીશનરી સાથે મિત્રતાથી સંકળાયો; પરિણામે અંગ્રેજ વેપારીઓ ત્યાં આવતા જતા થયા. એ વેપારીઓને તે પ્રદેશની ખનીજસંપત્તિ અપૂટ અને અમૂલ્ય જણાઈ. તેમણે અંગ્રેજો ન જાણતા એ રાજ્ય પાસે, તેને જુદી જ રીતે સમજાવી, એક કરાર પર સહી કરાવી લીધી. જ્યારે રાજ્યએ જાણ્યું કે તે કરાર તો માસિક રૂ. ૧૫૦૦ના બદલામાં દેશની બધી ખનીજસંપત્તિ પરના હક્કો ખૂંટવી લેતા હતા ત્યારે તેણે મહારાણી વિક્ટોરિયાને તે કપટ સંબંધી લખી જણાવ્યું. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેવા અંગ્રેજોને બિન-સત્તાવાર જણાવી તેમની સાથે જોડેને વર્તવાની રાજ્યને સલાહ આપી; પણ પછી તો રોડેશિયામાં અંગ્રેજ કંપનીઓ સ્થપાણી. તે તે સ્થિતિના પીઠબળ સાથે નવાનવા હક્ક મેળવતી જ ગઈ. પછી તેમણે જુદાં જુદાં બહાનાં કાઢી ત્યાંની મૂળ પ્રજ્ઞ સાથે ઝગડવા માંડ્યું. ને છેવટે હજારો માણસો ને ઢોરોનો સંહાર કરીને એ પ્રદેશ પડાવી લીધો. તે પછી તેમણે મૂળ પ્રજ્ઞ સામે કડકમાં કડક કાનુન કરી બધી જમીન ખૂંટવી લઈ તે પ્રજ્ઞને વાડાઓમાં ધકેલી મૂકી. તેના પાસે મરજીમાં આવે એટલું વળતર આપી ફરજિયાત મજૂરી કરાવવા માંડી. અંગ્રેજો પર વિશ્વાસ રાખનાર રાજ્ય લોએન્ગ્યુલાના વંશજોએ સમ્રાટ જ્યોર્જ પર પોતાની કરુણ સ્થિતિ સંબંધી લખેલા કકળતો પત્ર કહણ હૈયાને પણ આંસુ સરાવે એવો છે.

વીશમી સદીની શરૂઆતમાં સ્થિત દક્ષિણ-આફ્રિકામાં બોઅર યુદ્ધમાં સંડોવાયું હતું. આ વખતે ફ્રાન્સને મોરોક્કો ગળી જવાનો તલસાટ જાગ્યો. તેણે મોરોક્કોના વિલાસી સુલતાનને થોડાંક નાણાં ધીરી તેના પર કાબૂ જમાવ્યો. પહેલાં તો ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સની વિરૂદ્ધ પડ્યું પણ પછી જર્મનીની વિરૂદ્ધ ફ્રાન્સનું બળ ફળવડું જરૂરી હોઈ તેણે ફ્રાન્સને ચુપ્ત કરારથી મોરોક્કો ગળી જવાની છૂટ આપી. ખોટા આરોપો ઊભા કરવામાં તો ગોરી પ્રજ્ઞ નિષ્ણુત જ છે. એવા જુદા જુદા આરોપો ઊભા કરી ફ્રાન્સે મોરોક્કોના એક નગર કેસેમ્બલેન્કા પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. હજારોની કતલ થઈ. ને થોડા જ વખતમાં મોરોક્કો ફ્રાન્સને હસ્તક જઈ પડ્યું.

આ જ રીતે ઇંગ્લાંડની એવડી ત્રેવડી રમતોથી પ્રેરાઈ ફ્રાન્સે ટર્કી પાસેથી ટ્યુનિસ પડાવી લીધું, ઇટાલીએ ટ્રીપોલી પડાવી લીધું. એ બંનેનો કબજો લેતાં જ સંહાર થયો એ ગણ્યો જાય એમ નથી. ઇટાલીએ થોડા જ સમય પૂર્વે લીધેલા એબીસીનિયાના કબજાથી એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

એલિજયમના રાજ્ય લિયોપોલ્ડના મનમાં પણ સંસ્થાનવાદની દુષ્ટ ભાવના જાગી. તેણે ગોરી પ્રજ્ઞને પોતાના સંસ્થાનમાં વેપારી લાભો કરી આપવાનું વચન આપ્યું, મધ્ય આફ્રિકાની પ્રજ્ઞને અનેક જાતના સુખની લાલચો આપી; ને આફ્રિકન પ્રજ્ઞને પ્રિય થઈ પડેલા મુસાફર સ્ટેન્લીને

મદદમાં લઈ કેંગો ફ્રી સ્ટેટ નામે સંસ્થાન વસાવ્યું. પણ પછી એ સંસ્થાનમાં ગુજરેલા અત્યાચારોની સીમા નથી. એ પ્રદેશમાં રખતર ને હાથીદાંત બેની પુષ્કળ પેદાશ છે. પણ ગોરા વેપારીઓ પોતે તો એ કામ કરી ન શકે. તેમણે ત્યાંની મૂળ પ્રજા પર એ ફરજ નાંખી. અને એ ફરજ અદા કરાવતાં તેમણે હજારોની કતલ કરી, સેંકડોને શિકારી પ્રાણીઓના મોઢામાં ધકેલી દીધા, હજારોને ફાંસીએ લટકાવ્યા, સેંકડોને જૂખથી મારી નાંખ્યા. તેમને મારી નાંખવામાં બંદુકની ગોળીઓ નકામી વપરાઈ ન જાય એ ખાતર તેઓ સેંકડોને ઝાડ સાથે બાંધી જૂખ-તરસ કે શિકારી પ્રાણીઓના શિકાર તરીકે મરવા દેતા. પુરુષો પાસે કામ કરાવવાને તેઓ તેમનાં સ્ત્રી-બાળકોને પકડીને કડક સગ્ન કરતા, તેમનાં અંગ છેદી નાંખતા, તેમને દિવસો સુધી જૂએ મારતા, ઝાડ સાથે બાંધી રાખતા, તેમનાં ગામો સળગાવી મૂકતા, તેમને મારી નાંખી તેમનાં માંસની ઉત્પત્તિ કરતા. આ રીતે એ દારૂણ ગાળામાં તે પ્રદેશનાં ૨૦૦૦૦ માણસો હોમાઈ ગયાં.

ચાલાક રાજ લિયોપોલ્ડે આવા ધોરવર્તન માટે પોતાના પર દુનિયાનો રોષ ન બીતરે એ માટે ફ્રેન્ચ-કેંગોમાં પણ આજ નીતિ અમલમાં મૂકાવી. તે દેશના સારી વિભાગમાં, એ નીતિની રૂએ, એક જ દિવસમાં ૫૮ સ્ત્રી-છોકરાંને નાની કેટડીમાં પૂરી મારી નાંખવામાં આવેલાં. સેંકડો સ્ત્રીઓને તેઓ ધગધગતા સળિયાથી કંપાવતા. ફોર્ટ સિથુટમાં તેમણે ૧૧૯ સ્ત્રીઓ અને કુમળી કન્યાઓને એક જ દિવસમાં એ રીતે મારી નાંખેલી.

અંગ્રેજો પણ આ વિષયમાં બીતરતા નથી. થોડા જ દિવસ પહેલાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલો કે સિયેરાલીયોન નામના બ્રિટિશ સંસ્થાનમાં કંગાળ બની ગયેલી પ્રજાને કર ભરવાને પોતાનાં સંતાન વેચવાં પડે છે અને સરકાર તરફથી કર ન ભરનારાઓ પર અંગધર્મણ જેવા જુદા જુદા અત્યાચાર થાય છે એ વાત સાચી છે ?—તેના ઉત્તરમાં સર થોમસ ઇન્સ્ટીપે કબૂલ કરેલું કે ગેરવર્તીવ ચલાવવામાં આવે છે ખરો. હિંદમાં એમણે શું કર્યું એ તો જગજગણીતી વાત છે.

દક્ષિણ-આફ્રિકાનો ઇતિહાસ, ગાંધીજીના પ્રતાપે, હિંદને વિશેષ જાણીતો છે. ત્યાંની મૂળ પ્રજા બાન્ડુ. તે પછી ત્યાં ડચો જઈ વસ્યા. તેમણે બાન્ડુઓને અનેક રીતે ફસાવી, તેમના પર અત્યાચારો કરી, કેટલોક પ્રદેશ પડાવી લીધો. પછી ત્યાં અંગ્રેજોનું બ્યાન આકર્ષાયું. તેમણે મૂળ પ્રજાને વિશ્વાસમાં લઈ ડચોને ફૂટવા માંડ્યા. ડચો ઉત્તર તરફ આગળ વધતા ગયા. આફ્રિકાની ડચ પ્રજા બોઅર નામે ઓળખાય છે. તેનું ઝનૂન પણ અજબ ગણાય છે. તેની અને અંગ્રેજોની વચ્ચે લયંકર યુદ્ધ થયું. પણ છેવટે અંગ્રેજો ફાળ્યા ને બંને વચ્ચે સમાધાન થયું. સમાધાન થતાં જ અંગ્રેજો મૂળ પ્રજાને અને યુદ્ધમાં મદદ કરનાર હિંદીપ્રજાને વીસરી ગયા; ૧૮૪૩ માં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ બહાર પાડેલ પ્રજાસમાનતાનો ઢંઢેરો ભૂલી ગયા. મૂળ પ્રજાને ડચોએ ધણે અંશે તો કચરી નાંખી હતી. હવે બંનેએ સાથે મળી તેને વિશેષ કચરવા માંડી.

હિંદીઓ ત્યાં વણનહોંતર્યા ગયા પણ નહોતા. બંને ગોરીપ્રજાઓ કરતાં આફ્રિકા પર તેમનો વિશેષ હક્ક હતો. અને મોટાભાગના હિંદીઓને તો નાતાલમાં ૧૮૬૦માં શેરડીનું વાવેતર કરવાનું હતું ત્યારે નહોંતરવામાં આવેલા. પણ કામ સર્યું કે વૈદ્ય વૈરો. બંને ગોરી પ્રજાએ અંદરથી એક ચર્ષ હિંદીપ્રજાને મૂળ પ્રજાની જેમ કોઈ પણ જાતના હક્ક વગર અંત્યજન્મવાડામાં ધકેલી દેવાની અથવા હિંદ પાછી કાઢવાની યોજનાઓ રચવા માંડી. હિંદીપ્રજા

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું એક પ્રકરણ—

શ્રમ-વહેંચણી

ન. હ. વ્યાસ

મનુષ્યના જીવનમાં શ્રમને જેટલું મહત્વનું સ્થાન છે તેટલું જ બદકે તેથી પણ વિશેષ શ્રમની યોગ્ય વહેંચણીને સ્થાન છે. પ્રત્યેક માનવીને શ્રમ કરવો પડે છે; પણ તે માત્ર ગમે તે ઢંગથી શ્રમ કરીને મુક્ત નથી થતો; તેને અમુક જ પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે; પોતાની પરિસ્થિતીને અંગે જે પ્રકારના શ્રમનું નિર્માણ થયું હોય તે પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે. આ રીતે પ્રત્યેક માણસને વિવિધ પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે છે.

આર્થિક જીવનની શક્યતા માટે માનવીના જીવનમાં શ્રમ અનિવાર્ય છે. પણ જીવનની સમગ્ર જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે, વિવિધ પ્રકારનો—પ્રત્યેક જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને શ્રમ કરતો નથી. તે તો માત્ર સારીયે જીંદગી સુધી એકજ પ્રકારનો શ્રમ ઉઠાવે છે અને છતાં તે શ્રમના બદલામાં તેનું સારૂં આર્થિક જીવન શક્ય બને છે, તેમજ બધી જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થાય છે. આનું કારણ શ્રમની—વહેંચણી છે.

ધણી પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે માનવી આજના જેવા નિયમબદ્ધ આર્થિક સમાજમાં નહોતો વસતો ત્યારે શ્રમની વહેંચણીની હસ્તી નહોતી, તેનો ખ્યાલ પણ ન હતો. જગત પ્રગતિશીલ છે, જગતમાં વસતો માનવી પણ પ્રગતિશીલ છે. વ્યક્તિજીવનમાંથી કુટુંબ જીવન આવ્યું, કુટુંબજીવનમાંથી સમૂહજીવન આવ્યું, સમૂહજીવન સ્થિર થતાં ગ્રામ જીવન પ્રાપ્ત થયું અને ગ્રામજીવનમાંથી ગ્રાંતો, રાષ્ટ્રો અને આજે, માનવી આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનના ખ્યેય તરફ ઝપટબેર જઈ રહ્યો છે. આ બધી પ્રગતિના મૂળમાં શ્રમની—વહેંચણી રહેલી છે. શ્રમની વહેંચણી વિના પ્રગતિ આકાશ કુસુમવત્ છે. શ્રમની વહેંચણી જેટલી વિશેષ તેટલી પ્રગતિ વિશેષ. શ્રમની વહેંચણીની વ્યાપકતા, પ્રગતિનું માપ કાઢવાનું સાધન છે.

માનવી તેની પ્રાથમિક અવસ્થામાં પોતાની બધી જરૂરિયાતો માટે—અલખત જરૂરિયાતો ધણી મર્યાદિત હતી—જેટલા પ્રકારનો શ્રમ કરવો પડે તે બધો શ્રમ કરતો. જેમકે ક્ષુધાશાન્તિ માટે પોતાના ખોરાકનું સાધન તેને પોતાને જ તૈયાર કરવું પડતું; શરીરના રક્ષણ માટે કપડાંઓ પોતાને જ તૈયાર કરવાં પડતાં—જે પ્રકારનાં કપડાંઓ પ્રચલિત હતાં તે—પોતાનાં આયુધો—શસ્ત્રો; પોતાને રહેવાનું ઘર વગેરે વગેરે બધી જરૂરિયાતો મેળવવાને માટે તેને પોતાને જ દરેક જાતનો શ્રમ કરવો પડતો. એકજ માણસ પોતે શિકારી, મચ્છીમાર,

પ્રત્યે તેમણે તીવ્ર વૈર કેળવ્યું. હજી સુધી એ કમ ચાલુ છે. હવે તેને જીવાળ આવ્યો છે. અને સરકારે જાપાન—સિરિયા સિવાયની આખી એશિયાઈ પ્રજા સામે એ કાયદો અમલમાં મૂકવા ઠરાવ્યું છે.

આ પ્રસંગે રંગીન પ્રજાના દરેક વર્ગો પોતપોતાનો જીવો સ્વાર્થ ખોળે એ કરતાં આખી પ્રજા એકમેકને માટે એકત્ર આવજ રજી કરે તો એના પર પ્રભુના વધારે ઊંડા આશિર્વાદ ઊતરશે.

૧૮૬ -- સુવાસ : શ્રાવણ ૧૯૬૫

રસોઇ પકાવનાર, કપડાં તૈયાર કરનાર, સુતારી કામ કરનાર, મકાન બાંધનાર વગેરે અનેક પ્રકારના શ્રમ કરનાર હોતો.

પણ જેમજેમ માનવી સમાજમાં રહેતો ગયો અને સમાજજીવન દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ પામવા લાગ્યું, તેમતેમ સમાજમાં તેમ જ વ્યક્તિના જીવનમાં શ્રમની ઓછાઈને સ્થાન મળ્યું. શ્રમની ઓછાઈથી આવતાં અમુક માણસો ખેડૂત બન્યા, કાંઈ મચ્છીમાર બન્યા, કાંઈ દરજી બન્યા, કાંઈ મોચી, કાંઈ ઘાંચી, કાંઈ સુતાર તો વળી કાંઈ લુહાર બન્યા, એમ અનેક પ્રકારની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે વિવિધ પ્રકારના ધંધાઓવાર શ્રમની ઓછાઈના સિદ્ધાન્ત ઉપર આખાયે સમાજનું આર્થિક જીવન શક્ય બન્યું. શ્રમની ઓછાઈના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચાલતું સમાજજીવન વધારે સુગમ, સરળ, સંગીન અને સુખ આપનારું પણ પરિણમ્યું.

હજી આ તો શ્રમની-ઓછાઈની પ્રાથમિક ભૂમિકા જ હતી; ઓછાઈ માત્ર સાદા સ્વરૂપમાં જ હતી. જેવી રીતે પ્રત્યેક કુટુંબમાં અને ખાસ કરીને ન્યાં અવિભક્ત કુટુંબની પ્રથા છે ત્યાં કુટુંબના પ્રત્યેક સભ્યને ભાગે અમુક પ્રકારનું કામ આવી જાય છે અને આખું કુટુંબજીવન સરળતાથી અને સહેલાઈથી ચાલે છે, તેવી જ રીતે સમાજમાં રહેતા પ્રત્યેક માનવીને ભાગે અમુક અમુક પ્રકારનું કામ-અમુક પ્રકારનો શ્રમ-કરવાનું આવે છે અને સારાયે સમાજનું આર્થિક જીવન સુંદર રીતે સુગમતાથી ચાલે છે.

પણ આજે તો શ્રમની-ઓછાઈનો વિકાસ અને તેની વ્યાપકતા ન કલ્પી શકાય તેટલાં આગળ વધેલાં છે. વિજ્ઞાને યંત્રો આપ્યાં અને યંત્રોથી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ આવી. આ યંત્રની સફળતાના મૂળમાં તેમજ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના વિજયના મૂળમાં શ્રમની-ઓછાઈ છે. આ શ્રમની-ઓછાઈનો પ્રકાર ઉપર જોઈ ગયા તે સાદી શ્રમની-ઓછાઈ કરતાં જુદા છે. અર્થશાસ્ત્રમાં આ શ્રમની ઓછાઈને સંયુક્ત શ્રમની ઓછાઈ કહેવામાં આવે છે.

સંયુક્ત શ્રમની-ઓછાઈનો આધાર યંત્ર અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદન ઉપર જ છે, ઉદાહરણ તરીકે કહીએ કે યંત્રની હસ્તિ તેમજ જથ્થાબંધ ઉત્પાદનની શક્યતા કેવળ શ્રમની ઓછાઈને આભારી છે તો તે પણ બિલકુલ સત્ય છે. સાદી શ્રમની ઓછાઈ આજના સામાજિક જીવનની જેટલી વાસ્તવિક ઘટના છે તેટલી જ બદકે તેથી પણ વિશેષ સંયુક્ત શ્રમની-ઓછાઈ યાંત્રિક ઉત્પાદનની વાસ્તવિક ઘટના છે.

ગૃહઉદ્યોગના યુગમાં, હજી ન્યાંસુધી યંત્ર ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યું નહોતું ત્યાંસુધી, પ્રત્યેક ઉદ્યોગમાં ખનતી જુદી જુદી વસ્તુઓને, ખનાવનાર સળંગ રીતે પહેલેથી છેલ્લે સુધી તેની બધી વિધિ પોતાના જ શ્રમથી સંપૂર્ણ કરી તૈયાર કરતો. જેમકે આપણા મોચી પગરખાંને, સળંગ પોતાના શ્રમથી તેના બધા ભાગોને તૈયાર કરી, ખનાવે છે; તે જ પ્રમાણે લુહાર, તે જ પ્રમાણે સુથાર. પ્રત્યેક કારીગર જે યંત્રનું અવલંબન નથી લેતો પણ હાથ કારીગરીથી કામ કરે છે તે તૈયાર કરવાની વસ્તુને સળંગ પોતે જ તૈયાર કરે છે.

પણ યાંત્રિક ઉત્પાદનમાં ન્યાં સંયુક્ત શ્રમની ઓછાઈનો સિદ્ધાન્ત ખૂબ જ વ્યાપક બને છે ત્યાં તો ખનાવવાની વસ્તુના અનેક ભાગ પાડી નાખવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક ભાગ જુદા જુદા માણસથી-મજૂરથી તૈયાર થાય છે, અને છેવટ બધા ભાગોનું સંયોજન એક જગ્યાએ થઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં તૈયાર થઈ બહાર આવે છે. જેમકે ખૂટના કારખાનાઓમાં આખોય ખૂટ એક માણસ નથી ખનાવતો પણ એ ખૂટના લગભગ એકી

જેટલા વિભાગો કરી નાખવામાં આવેલા હોય છે અને પ્રત્યેક વિભાગ જુદો જુદો તૈયાર થઈ છેવટ બધાથે વિભાગોનું સંયોજન થઈ ખૂટ તૈયાર થાય છે. પ્રત્યેક મજૂર માત્ર ખૂટનો એસીમો ભાગ જ હરહંમેશને માટે બનાવ્યા કરતો હોય છે. આ પ્રમાણે શ્રમની ઠહેંચણી જેટલી વધારે સૂક્ષ્મ તેટલી ઉત્પાદનની શક્તિ વધારે. એટલે ઉત્પાદનની શક્તિને વધારવા માટે શક્ય હોય ત્યાંસુધી શ્રમની ઠહેંચણીને વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવવામાં આવે છે; ઉત્પાદનની વસ્તુના શક્ય હોય તેટલા વધારેમાં વધારે વિભાગો પાડી નાખવામાં આવે છે. આમ કરવામાં કામ કરનારાઓને વધારે સંખ્યામાં રોકવા પડે છે અને તે ત્યારે જ બની શકે જ્યારે ઉત્પાદન જથ્થાબંધ કરવાનું હોય તેમ જ જથ્થાબંધ તૈયાર થતા ઉત્પાદન માટે વિશાળ બજાર હોય. માત્ર જથ્થાબંધ ઉત્પાદન અને વિશાળ બજારને પરિણામે શ્રમની ઠહેંચણીને સૂક્ષ્મતમ બનાવી શકાતી નથી પણ ઉત્પાદન સતત ચાલુ રહેવું, જોઈ એ. જો ઉત્પાદન સતત ચાલુ ન રહે તેમ હોય તો કોઈ પણ એક વસ્તુનો સોમો કે હજારમો ભાગ માત્ર બનાવવા પૂરતો મજૂર કામ કરવા તૈયાર નહિ થાય. ખેતીવાડીના ધંધામાં યાંત્રિક ઉત્પાદન કરતાં સંયુક્ત શ્રમની ઠહેંચણી બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં શક્ય અને છે તેનું કારણ આ જ છે. યાંત્રિક ઉત્પાદન જેટલો કૃષિઉદ્યોગ સતત હોતો નથી.

ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં સંયુક્ત શ્રમની ઠહેંચણીમાંથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવો હોય તો પ્રત્યેક મજૂરને એકજ પ્રકારના કામ ઉપર—અને તે કામ ઉત્પાદનની વસ્તુનો શક્ય હોય તેટલો નાનો વિભાગ—સતત લગાડવો જોઈએ. આવી રીતે પ્રત્યેક મજૂરને તેની શક્તિ અને યોગ્યતા પ્રમાણે જુદા જુદા અક્કે વિભાગનું કામ આપવાથી તે વિભાગ તૈયાર કરવામાં અસાધારણ કુશળતા, તે મજૂર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરિણામે કામ વધારે સાફ અને સચોટ બને છે. પ્રત્યેક વિભાગ તૈયાર કરવા પૂરતું યંત્ર પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું થતું જાય છે.

શ્રમની ઠહેંચણીને પરિણામે ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં અનેકવિધ ફાયદાઓ થાય છે. જેમકે પ્રત્યેક મજૂરને તેની શક્તિ કે યોગ્યતા પ્રમાણે કામ આપી શકાય છે. સ્ત્રી-મજૂરો અને બાળ-મજૂરો ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં શ્રમની-ઠહેંચણીના સિદ્ધાન્તને પરિણામે જ પ્રવેશી શક્યાં છે. એકજ પ્રકારનું કામ સતત કરવાથી કાર્યમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે; વખતનો, મૂડીનો, સાધનોનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે તેટલું જ નહિ પણ ઘણા લાભથી ઉપયોગ કરી શકાય છે. યંત્રનો ઉપયોગ ખૂબ જ વ્યાપક બનાવી શકાય છે.

ઉપર જોયેલા શ્રમની ઠહેંચણીના ફાયદાઓ માત્ર ઢાલની એકજ બાજુ છે. ઢાલની બીજી બાજુ—તેનાથી થતા ગેરફાયદાઓ કેટલા ભયંકર છે તે ઊંડાણથી વિચાર કરતાં કમકમાં આવે તેવા છે. શ્રમની ઠહેંચણી ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં જેવાં સ્ત્રી-મજૂરો અને બાળ-મજૂરોને લાવે છે કે તેની જ સાથે બેકારી, અનીતિ, કુટુંબજીવનનો વિનાશ અને શૈશવનો નિર્દોષ આનંદ અને વિકાસ હણી નાખે છે.

એકજ પ્રકારનું કામ આખી જિન્દગી સુધી કરતાં કદાચ તે કામ પૂરતી કુશળતા પ્રાપ્ત થાય પણ સાથે સાથે તે મજૂરના જીવનમાંથી જીવનની તેમજ શ્રમની બીજી બધી બાજુઓ બંધ થઈ જાય છે, તેના જીવનમાંથી વિવિધતા અને રસ બિડી જાય છે, તે યંત્રની સાથે માત્ર યંત્રવત બની જીવન પસાર કરે છે, અને સદાને માટે મૂડીદારનો ગુલામ બની રહે છે કારણ કે એક વસ્તુનો સોમો કે હજારમો ભાગ બનાવવા સિવાય તેને કંઈ આવડતું નથી.

યંત્રનો ઉપયોગ અલ્પજ્ઞ શ્રમની બેચેણીને પરિણામે ખૂબ જ વ્યાપક અને છે પણ યંત્રની વ્યાપકતા સાથે માનવીના શ્રમની જરૂર ઓછી થતી જાય છે જેથી યંત્ર પોતે જ માનવીનું સ્થાન લેતું જાય છે અને માનવી કામ વિનાનો બેકાર રખડે છે. જ્યાં હજારો મજૂરોની જરૂર પડતી ત્યાં આજે યંત્ર એક ચાવી ચલાવનારથી હજારો મજૂરોનું કામ કરે છે. આખા જગતભરમાં માનવીના આર્થિક જીવનને બેકારીનો પ્રશ્ન આજે ચૂંચળાવી રહ્યો છે અને એ પ્રશ્ન માટે શ્રમની-બેચેણી ઓછી જોખમદાર નથી.

શ્રમની બેચેણીને સિદ્ધાંત તરીકે તેમજ ઉત્પાદનને તે જે વેગ આપે છે તે દૃષ્ટિએ અવગણી શકાય કે વખોડી શકાય નહિ પણ મૂડીદારના કાજમાં એ સિદ્ધાંત મજૂરોના શોષણ અર્થે વપરાય છે તેટલા પૂરતી એ પ્રથા લયંકર છે. આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ, માનવ જાતનું આર્થિક હિત સંધાય અને માનવીનું આર્થિક કલ્યાણ થાય તે રીતે કરવામાં આવે તો તે ખરેખર આશિર્વાદરૂપ છે.

ઉપર જોયેલા શ્રમની બેચેણીના બે પ્રકાર-સાદી અને સંયુક્ત-ઉપરાંત ત્રીજો પ્રકાર ભૌગોલિક શ્રમની બેચેણીનો છે. આ પ્રકાર સાદી શ્રમની બેચેણીનું વિશાળ સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક દેશની પ્રાકૃતિક સંપત્તિ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનું ઉત્પાદન થાય અને તે પ્રમાણે, પરસ્પર રાષ્ટ્રો, આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારથી રાષ્ટ્રની બધી જરૂરિયાતો પૂરી કરી લે. વિનિમયના સાધનોને પરિણામે આ પ્રકારની ભૌગોલિક શ્રમની બેચેણી શક્ય અને છે અને તે શક્ય બનતાં આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યાપારનો અને આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યવહારનો જન્મ થાય છે. જેમકે કૃષિપ્રાધાન્ય દેશ બેતીનું જ ઉત્પાદન કરે, ઉદ્યોગપ્રાધાન્ય દેશ યાંત્રિક ઉત્પાદન જ કરે, પ્રત્યેક દેશ પોતાની પ્રાકૃતિક અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉત્પાદન કરે. આ પ્રકારને પરિણામે જાતનું આર્થિક જીવન વધારે સુગમ અને સરળ બને છે. માનવીની દરેક પ્રકારની જરૂરિયાતો પૂરી પડે છે.

સૌદામિની

[રાજ તિલંગ-ચિત્રાલ]

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

મંદ મંદ મલકે માનિની,
ઉલ્લસતી મધુ સ્ફુરતી નંદિત,
દોર દમામથી મોહિની દામિની
મંદ મંદ મલકે માનિની.
પ્રણયશિખ સોહત સોહતિમિરે,
કૃષ્ણ-મેઘ મહી વીજ સોહિની,
પરમાનંદે નાચે ચતુરા,
પુલકિત કાજળકાય ચામિની,
મંદ મંદ મલકે માનિની.

જીવન સંવાસ

પ્રેમ

મહાન શિવાજીના પિતા શાહજી બીજપુરના નવાબના સરદાર હતા. નવાબે સરદારના પુત્રને સલામીએ બોલાવ્યો. પણ શિવાજીએ ગોવધ ચલાવનારના દરબારમાં જવાની ચોકખી ના સંભળાવી. નવાબે ગોવધની બંધી ફરમાવી; સાદાં કતલખાનાં પણ તેણે ગામ બહાર લેવરાખ્યાં. ગોવધ કરનારને માટે તેણે બ્યારે મૃત્યુની સજા જાહેર કરી ત્યારે જ શિવાજી તેના દરબારમાં ગયા.

એક વખતે બીજપુરના ચૌટામાં એક વીફરેલ ખાટકીએ ગાય પર તરવાર ઉગામી. તે તલવાર ગાયના ગળાને સ્પર્શે એ પહેલાં જ ત્યાં અકસ્માત આવી પહોંચેલ શિવાજીએ ખાટકીનો એ હાથ કાપી નાખ્યો.

શિવાજીના બગીચામાંથી બાગવાનની રજા સિવાય કોઇએ કંઈ તોડવું નહિ એવું શિવાજીના ગુરુ કોણડેવે ફરમાન કાઢેલું; પણ એક પ્રસંગે બૂલથી ગુરુ કોણડેવ પોતે જ થોડાંક ફળ તોડી બેઠા. એ બૂલ માટે તે તરત જ પોતાનો જમણો હાથ કાપી નાખવા તૈયાર બન્યા. પણ એ પહેલાં ત્યાં આવી પહોંચેલ શિવાજી વગેરેએ તેમને પગે પડીને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. છતાં ગુરુએ એ બૂલની ચાદગીરી માટે પોતાના પહેરણની જમણી બાંધ તો હમેશને માટે કાપી જ નાંખી.

શિવાજી મુસલમાનોના કદા દુશ્મન હતા, તેમના પિતા શાહજી મુસલમાની નવાબના સરદાર હતા. એક પ્રસંગે શાહજી શિવાજીના પ્રદેશમાં ખંડોબાનાં દર્શને આવ્યા. શિવાજીએ સામે જઈ તેમનું ભક્તિભાવથી સન્માન કર્યું. ખંડોબાના મંદિરથી જેલુરી ગામ સુધી પિતાને રાજવંશી પાલખીમાં લઈ જવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી. ને તે પોતે હાથમાં બેડા ઝાલી પાલખીની સાથે સાથે ચાલ્યા.

છત્રપતિ શિવાજી એક પ્રસંગે સંત તુકારામના ભજનમાં મસ્ત થઈ ડોલવા માંડેલા. તે વખતે મોગલ સૈન્ય તેમને ઘેરવાને આવી પહોંચ્યું હોવાની ખૂબ પડી. પણ મહારાજ ભજનની ધૂનનેજ વળગી રહ્યા. આ કટોકટીની પહે એક મંરાઠા સરદારને એક યુક્તિ જડી આવી. ને મહારાજા પ્રતાપને જેમ રાજ માનસિંહે બચાવી લીધો હતો, ગુર્જરપતિ સિદ્ધરાજને જેમ શ્રી. મુનશીનો બનાવટી કાક બચાવી લે છે એમ છત્રપતિ શિવાજીને બચાવવાને તેણે તેમના માથા પરનો મુગટ ઉઠાવી લીધો. તે મુગટ પોતાના માથા પર મૂકી તે ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યો, ને મોગલ સૈન્યે તેનેજ શિવાજી માની તેનો પીછો લીધો.

*

નેપોલિયનની સાત વર્ષની વયે તેના કાકાને ત્યાંથી ફળનો એક કરંડિયો આવ્યો. તેની નાની-મોટી બે બહેનોએ તેમાંથી કેટલાંક ફળ ઉઠાવી લઈ ચોરીનો આરોપ નેપોલિયન પર, ઢાલ્યો. પિતાએ નેપોલિયનને આખખાની સજા કરી તેને ત્રણ દિવસ જૂએ માર્યો. નેપોલિયને

એ બધું શાંતિથી સહ્યા કર્યું. છેવટે બહેનો બાઈની આ કરુણ સ્થિતિથી પીગળી ભીડી. તેમણે પોતાની ભૂલ કબૂલી. જ્યારે નેપોલિયનને આ સંબંધી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે બોલ્યો, ‘તેઓ સ્ત્રી છે, મારી બહેનો છે, કેમળ વયની છે, તેમને સજ્ન કરવામાં આવે તે કરતાં મને થતી સજ્નથી એમને વધારે શીખવાનું મળ્યું છે.’

નેપોલિયને ટુઇલેરીસ-મહેલના સ્નાનખંડમાં મરામતની કેટલીક વ્યવસ્થા કરેલી. મહેલના અધિકારીએ તે વિભાગમાં ફ્રાંસના સર્વોત્તમ ચિત્રકાર પાસે કેટલાંક સુંદર ચિત્રો દોરાવ્યાં. ખંડ તૈયાર થઈ જતાં નેપોલિયને જ્યારે સ્નાન કરવા માટે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાં દોરાયેલ ચિત્રોમાં કેટલાંક સ્ત્રીચિત્રો તરફ તેની નજર ખેંચાઈ. તે તરત સ્નાન કર્યા વિના જ ત્યાંથી બહાર આવ્યો. મહેલના અધિકારીને પોતાની સમીપ બોલાવી તે બોલ્યો; “સ્ત્રીઓનું સન્માન જાળવો.”-ને જ્યારે એ ખંડમાંથી સ્ત્રીચિત્રોને જૂંસી નાંખવામાં આવ્યાં ત્યારે જ તેણે તે ખંડમાં સ્નાન કર્યું.

સેનાપતિ સોલ્ટને નેપોલિયને સ્પેનના યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. પણ સોલ્ટની સ્વરૂપવતી અને તેજસ્વી પત્નીને એવા જોખમી પ્રદેશમાં જવું ન ગમ્યું. તેણે સોલ્ટને દયાવી દીધી. નેપોલિયનને આ સમાચાર મળતાં તેણે સોલ્ટની પત્નીને પોતાની સમીપ બોલાવી. ને રૂપરૂપના અંધાર વર્ષાવતી એ ઉમરાવજીદી નેપોલિયનની સમક્ષ આવી ધડાધડ પોતાની મુશ્કેલીઓ વર્ણવવા માંડી.

“શ્રીમતીજી,” નેપોલિયને શાંતિથી કહ્યું, “હું તમારો પતિ નથી કે મારી સામે જેમતેમ બોલો છો. ને જે પતિ હોત તો તમે આ રીતે બોલતાં શીખ્યાં પણ ન હોત. યાદ રાખો, શાસકની આજ્ઞા એ સેનાપતિનો ધર્મ છે; પતિની આજ્ઞા એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે. મેં તમને અહીં શિખામણ લેવા નથી બોલાવ્યાં. જાઓ, તરત સ્પેન ચાલ્યાં જાઓ.”

બિચારી ઉમરાવજીદી તો હંડીગાર બની ગઈ. બીજે જ દિવસે તેણે પતિની સાથે સ્પેનનો રસ્તો પકડ્યો.

બુલાકાતે આવનાર પ્રત્યેક સ્ત્રીને નેપોલિયન ત્રણ પ્રશ્ન પૂછતો: ‘તમે કયા કુળનાં છો? તમારી વય શું? તમને કેટલાં સંતાન છે?’ આ ત્રણ પ્રશ્નોના ક્રમિક ઉત્તર ગોખી એક વૃદ્ધ અને બહેરાં મેડમ નેપોલિયનને મળવા ચાલ્યાં. પણ કમભાગ્યે નેપોલિયને એ જ પ્રસંગે પોતાના પ્રશ્નોમાં ફેરફાર કર્યો.

તેણે પૂછ્યું, “આપ મૃત સેનાપતિનાં બાબી થાઓ?”

મેડમે કહ્યું. “હું ખિસેક...”

“આપને કંઈ સંતાન છે?” નેપોલિયને પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન સમજતાં પૂછ્યું.

“બાવન” વૃદ્ધ મેડમે હસીને ઉત્તર દીધો.

આટલાં બધાં સંતાનની ભાગ્યશાળી માતા તો નેપોલિયનના ધ્યાન બહાર રહી શકે જ નહિ. એટલે એણે વિશેષ ખુલાસા માટે પૂછ્યું, “આપની ઉંમર?”

“સાત” વૃદ્ધાએ ગર્વથી ઉત્તર દીધો.

નેપોલિયન પહેલાં તો ગુંચવાયો. પણ પછી પરિસ્થિતિ સમજાઈ જતાં તેણે વૃદ્ધાને વિદાય આપી.

સેનાપતિ મોન્થોલે બે વખત છૂટાછેડા લેનાર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની નેપોલિયન પાસે મંજૂરી માગી. નેપોલિયનને છૂટાછેડાની પદ્ધતિ દૂષણભરી લાગતી. પોતાના સેનાપતિઓ એવી સ્ત્રી સાથે પરણે એ તેને ન રુચ્યું. પરિણામે તેણે એવી અનુમતિ આપવા ના કહી. પણ મોન્થોલને તદ્દન નિરાશ ન કરી નાંખવાને તેણે ઉમેર્યું, “તમે પ્રેસીડેન્ટ સેગરની ભત્રીજી સાથે પરણો એ વધારે યોગ્ય છે.” પણ કમભાગ્યે નેપોલિયને પ્રેસીડેન્ટની જે ભત્રીજીનું સૂચન કર્યું એ ભત્રીજીજી બે વખત છૂટાછેડા લેનાર અને મોન્થોલની ઉક્ત પ્રિયતમા હતી.

નેપોલિયનને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ખીન્નયો. તેણે કહ્યું, “મારી ન્યાય-સભામાં છૂટાછેડા લેનાર સ્ત્રીઓને માટે સ્થાન નથી.” ને સેનાપતિ મોન્થોલને તેણે પોતાની પત્ની સાથે વર્જબર્ગની કોર્ટમાં પ્રવેશવાની મના ફરમાવી.

એક વખતે નેપોલિયન ફ્રાન્સમાં બળવાનાં મૂળ રોપનાર રૂસોની પ્રતિમા પાસેથી પસાર થતો હતો. તે પ્રસંગે એ પ્રતિમા સામે જોઇ એ બબડયો, “આ માણસ જો પાકયો જ ન હોત તો ફ્રાન્સની શાન્તિ વિશેષ જળવાત.”

પાસે બેભલ કેટલાક પ્રજાજનોએ આ સાંભળી પૂછ્યું, “નામદાર આપ આમ કેમ બોલો છો? બળવાને લીધે વધારેમાં વધારે લાભ તો આપને થયો છે.”

“હું બાણું છું,” નેપોલિયને દુઃખપૂર્ણ શાંતિથી કહ્યું, “પણ હું એ પણ બાણું છું કે રૂસો ન થયો હોત, બળવો ન થયો હોત કે હું પણ ન થયો હોત તો ફ્રાન્સની અને જગતની શાંતિ વિશેષ જળવાત.”

એક પ્રસંગે એક મેલોધેલો ચિત્રકાર નેપોલિયનને મળવાને આવ્યો. નેપોલિયને શરૂઆતમાં તો એના પ્રત્યે કશું ધ્યાનજ ન આપ્યું; પણ જ્યારે નેપોલિયન સાથે થોડોક સમય ચિત્રકલા સંબંધમાં વાતચીત કરી ચિત્રકાર જવાને બેઠ્યો ત્યારે નેપોલિયન તેને આરણા સુધી વળાવવા ગયો.

ચિત્રકારે વિનયપૂર્વક આ ફેરફારનું કારણ પૂછ્યું. નેપોલિયન બોલ્યો, “માણસ આવે છે ત્યારે કપડાંથી ઓળખાય છે. જય છે ત્યારે ગુણથી.”

*

ગુરુ ચૈતન્યદેવ એક પ્રસંગે બોટમાં એક મિત્રની સાથે જળવિહાર કરતા હતા. એ પ્રસંગે તેમણે તરતમાં પોતે રચેલો ન્યાયનો અદ્ભુત ગ્રંથ મિત્રને જોવાને આપ્યો. પણ ગ્રંથ જોઈને તો મિત્રની આંખમાંથી બલટાં આંસું સરી પડ્યાં.

“કેમ?” ચૈતન્યદેવે ચમકીને પૂછ્યું.

“ભાઈ,” મિત્રે દુઃખ દર્શાવતાં કહ્યું, “મેં પણ અમરકીર્તિ કમાવાને ન્યાય પર એક ગ્રંથ લખ્યો છે. પણ આ ગ્રંથ જોતાં જણાય છે કે મારા એ ગ્રંથનો કોઈ કરો ભાવ પણ નથી પૂછવાનું.”

“એમ!” ચૈતન્યદેવ હસીને પોતાના ગ્રંથને સરિતામાં પધરાવતાં બોલ્યા, “હવે તો ભાવ પૂછાશે ને?”

*

એક પ્રભાતે ગુર્જરપતિ બીમદેવના સામંતો રાજની હાજરીમાં એક નિશાન તાકતા હતા. પણ તે નિશાન કોઈથી બેઠાનું નહોતું. એ પ્રસંગે ત્યાં મેલાધેલા વેશમાં એક અબ્બયો

વશિક-યુવાન આવી પહોંચ્યો. તેણે સામન્તોનો ઉપહાસ કરતાં ગુણપૂજક રાજ્યે તેને પણ નિશાન તાકવાની અનુમતિ આપી. યુવાને તે જ પળે નિશાનને એક બાણથીજ વીંધી નાંખ્યું.

રાજ્યે બાણ ફેટેલે દૂર પડ્યું છે તે તપાસવાને એક સૈનિકને મોકલવા માંડ્યો. યુવાને હસીને કહ્યું, “રાજન્ સૈનિક નહિ, ઘોડેસ્વાર મોકલો. નહિતર સાંજ સુધી પણ તે પાછો નહિ ફરે.”-ને ખરેખર તેનું બાણ નિશાન બેદીને છ માઈલ છેટે જઈ પડ્યું હતું.

“તાં નામ?” રાજ્યે તે યુવાનને પૂછ્યું.

યુવાને વિનયપૂર્વક હસીને કહ્યું, “લોકો મને વિમલના નામે ઓળખે છે.”

જગત એ યુવાનને આણનાં સ્વર્ગીય દહેરાં બંધાવનાર વિમલમંત્રી તરીકે પિછાને છે.

*

અવંતીમાં એક મેઘલો રાત્રે એક સુંદરી પોતાના મૃત પિતાને સંભારી ‘હા તાત, હા તાત’-એ પ્રમાણે વિલાપ કરતી હતી.

રાજમહેલમાં તે વિલાપના પડધા પડતાં રાજ ભોળે તે સુંદરીનો પિતાપ્રેમ વખાણ્યો. પણ રાણીએ કહ્યું, “એ પિતાપ્રેમ ન હોય, વ્યવહાર છે.”

“એ શી રીતે?” રાજ્યે પૂછ્યું.

“કેમકે એ વેશ્યા છે.”

“એ કેમ કરી જાણ્યું?” રાજ્યે ચકિત થઈ પૂછ્યું.

“એમ કરીને,” રાજના ગાલે ચૂંટી ખણુતાં હસીને રાણી-સૌભાગ્યસુંદરી બોલી, “કે વિલાપમાં તે એકલો તાત શબ્દ વાપરે છે. જ્યારે રૂઢ વખતે ખરી રીતે તો આપ કે પિતા શબ્દ વપરાય, પણ પોતાના ઓઠ પરની રંગપ્રભા બૂંસાઈ ન જાય એ માટે તે એ ઓઠસ્થાની શબ્દો નથી વાપરતી.”

*

સેનાપતિ ગ્રાન્ટનું લશ્કર જ્યારે દક્ષિણ તરફ ફર્યું કરતું હતું ત્યારે સૈન્યના આગળના ભાગનો લેફ્ટેનન્ટ પોતાને ગ્રાન્ટ તરીકે ઓળખાવી, ત્યાં આવેલાં ઘરોમાંથી જે કંઈ ખોરાક મળ્યો તે પોતાના મદદનીશોની સાથે હોઈયાં કરી ગયો.

પાછળ આવતા ગ્રાન્ટને જ્યારે આ બનાવની ખબર પડી ત્યારે તેણે શિક્ષાની એક જુદી યુક્તિ વિચારી. તે આગળના ભાગમાં આવી બોલ્યો, “લેફ્ટેનન્ટ મહાશય મારા નામે બધું હોઈયાં તો કરી ગયા છે પણ એક ઘરમાં દુધીનું એક બજિયું રહી ગયું છે, તેમણે સૌ સૈનિકો સાથે ત્યાં જઈએ બજિયાનો પણ થોડો નિકાલ કરવો જોઈએ.”-ને બિચારા લેફ્ટેનન્ટને એમ કરવું પડ્યું.

દુશ્મનસૈન્ય પર વિજય મેળવ્યા પછી સેનાપતિ ગ્રાન્ટે એ સૈન્યના સેનાપતિની શોધખોળ કરવા માંડી. પણ કેટલાક સૈનિકોએ કહ્યું, “નામદાર, આખા સૈન્યમાં આપ એમને જ પહેલા પકડવાનું પસંદ કરશો એમ માની તેઓ પહેલેથી જ સહીસલામત સ્થળે ચાલ્યા ગયા છે.”

“હત તારીની,” ગ્રાન્ટે હસીને કહ્યું, “મારે તો એને થોડુંક ઇનામ આપવું હતું. કેમકે દુશ્મન-સૈન્યમાં એના જેવા સેનાપતિઓ છે એને લીધે તો અમે મહત્વનો ભોગ આપ્યા વિનાજ આટલી સહેલાઈથી વિજયો મેળવી લઈએ છીએ.”

પરદેશી આંખે—

[ચર્યાપત્ર]

તંત્રી શ્રી—

આજે આપણે શિક્ષણ અને સંસ્કારમાં, વાણી અને વર્નનમાં, વિચાર અને પહેરવેશમાં, ધર્મ અને રાજકારણમાં તો પરદેશી બની ગયા છીએ. પણ આપણાં એ મોટામાં મોટાં કમભાગ્ય નથી કે હજારો વર્ષો સુધી હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવી રાખનાર, જગતની સર્વોત્તમ સંસ્કૃતિ ધડનાર, પ્રગ્નને પવિત્રતાના મંત્રો શીખવનાર આપણા મહાન પૂર્વજોને ને આપણા ઇતિહાસને પણ આપણે પરદેશીઓની આંખે કે પરદેશીઓએ આપણને આપેલી આંકણીએ માપી રહ્યા છીએ ? કેટકેટલાંય ઐતિહાસિક અસત્યોને આપણે પરદેશી આંખે સત્ય તરીકે જોઈ રહ્યા છીએ. એવાં અસત્યો અનેક છે પણ અહીં હું એ વિષયને નથી સ્પર્શતો. અહીં તો મારો આશય આપણાં કેટલાંય સ્વાભાવિક સત્યોને આપણે કેવળ પરદેશીઓને અનુસરીને ચૂંધી રહ્યા છીએ; કેટલાંય નામોને ભ્રષ્ટ કરી રહ્યા છીએ; અંગ્રેજીના ઉચ્ચારને ન સમજી, મૂળ તપાસી જોવાને બદલે, કેટલીક વખત, બિચારા પરદેશીઓએ લીધેલ અમને પણ આપણે કેવો હાસ્યાસ્પદ બનાવી રહ્યા છીએ એ સંબંધી કંઇક ટાંચણો આપવાનો છે.

ટાંચણો કે દાખલાઓ આપતાં તે તે લેખકોનાં નામ નોંધવાં પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે હું એ લેખકોની ભૂલો દર્શાવવા માગું છું. અનેક લેખકોની અનેક ભૂલો નોંધવાનો અહીં અવકાશ પણ નથી. પરિણામે થોડાક નોંધપાત્ર દાખલાઓ રજુ કરી, આપણી સ્વતંત્ર-સમગ્ર પ્રગતિય ચોકસાઈ કેવળ પરદેશીઓને અનુસરીને કેટલી અવનત બની રહી છે એ દર્શાવવા રજા લઉં છું.

ચંદન ને મલયાગીરી નામે રાજદંપતી અને સાયર ને નીર નામે તેમના પુત્રોની હકીકત ભારતગણતંત્રી છે. પણ કર્નલ ટોડે, ‘ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા’માં લખ્યું કે, ‘ચંદનરાજ્યએ ચંદનાવતી (વડોદરા) વસાવ્યું હતું. તેને મલયાગીરી નામે પત્ની અને સોફી અને નીલા નામે એ છોકરીઓ હતી.’ આ વિધાનો કેટલાં સાચાં છે એની તપાસ કર્યા વિના જ ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા ઇન્ડીકા’, ડૉ. નંદલાલકૃત ‘જેઝાશીકલ ડીક્ષનેરી’ વગેરેમાં એની એ રીતે નોંધ લેવાઈ.

વડોદરાનું મૂળ નામ પરદેશીઓએ વીરવતી (વીરોથી વસાયલી) ઠેરવ્યું. અંગ્રેજીમાં એ પરથી લખાયું—‘Viravati’; ને એ અંગ્રેજી શબ્દ પરથી શ્રી. નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિએ ‘ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ’માં લખ્યું—‘વરાવતી.’ વરાવતીનો અર્થ સ્વ. કવિ જાણે. પણ એ પરથી ડૉ. અદતેકર જેવા અનેક વિદ્વાનોએ એવા જ ઉતારા કર્યા.

રાજવી ધંધુરાજનું અંગ્રેજી શબ્દાંતર Dhandhuraj. એ પરથી રાવબહાદુર દેસાઈ જેવાના ઇતિહાસમાં પણ હંદુરાજ લખાયું.

મહાકવિ ‘આસડ’ને ‘કવિસભાશૃંગાર’નું બિરુદ મળેલું. ‘આસડ’નું અંગ્રેજી રૂપાંતર ‘Asad’ અથવા ‘Ashad.’ એ અંગ્રેજી શબ્દ પરથી શ્રી. મોતીચંદ કાપડિયાએ

‘શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્ય’ નામના પોતાના અનુવાદગ્રન્થમાં કવિનું નામ લખ્યું, ‘અષાડ.’ બિચારાનું નામ બદલ્યું તો બદલ્યું પણ એના ‘કવિસભાશૃંગાર’ના બિરુદને પણ ‘કવિસભા સંગ્રહ’ કરી દીધું. એ જ ગ્રન્થમાં મહારાણી જૈતલદેવી ‘Jayataladevi’નું નામ બદલાયું ‘જૈતલાદેવી’.

ટાંડે વસ્તુપાળની પત્ની લલિતાદેવી વિશે લખ્યું કે, “લલિતાદેવી વસ્તુપાળ કે તેજપાળ બેમાંથી એકની મા, પત્ની કે છેવટે દીકરી હતી.” આ પરથી કાંઈકે એને દીકરી ઠેરવી તો કાંઈકે એને મા ઠેરવી.

‘મુદ્રાવ્યાપાર’નો અર્થ થાય રાજમંત્રીનો વ્યવસાય. પણ અણબાણ પરદેશીઓએ તેનો અર્થ કર્યો શરાશી વંધો. ને એ અર્થને અનુસરી આપણા સંશોધકોએ કેટલાય મંત્રીઓને શરાશી ઠેરવી દીધા.

કાર્તિકની રાસમાળામાં પાનેપાને ગેરસમજીતીઓ ભરેલી છે. તેની વિરૂદ્ધ ખીજી પ્રમાણ-જૂત હકીકતો પણ મળી રહે છે. છતાં એ ગ્રન્થ જાણે ગુજરાતના ઇતિહાસનો એક માત્ર અદ્ભુત ગ્રન્થ હોય એમ એની આગળ એવી વિશેષ આદરણીય હકીકતોને ઠોકરે મારવામાં આવે છે.

ટાંડે લખ્યું કે, ‘સંવત ૧૨૩૪માં કુમારપાળના શાસનકાળ દરમિયાન તેના મંત્રી વસ્તુપાળે.....મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરી.’ કુમારપાળ ૧૨૩૦માં અવસાન પામેલ અને વસ્તુપાળનો ઉદય ૧૨૭૫ પછી થયો છે એ નગદ ઇતિહાસ છે. છતાં આ હકીકત પરથી ડો. અલ્તેકર જેવા અનેક વસ્તુપાળને કુમારપાળનો મંત્રી ઠેરવી દીધો.

આપણાં ભૌગોલિક નામોની વિકૃતિએ તો એ હદે સીમા વટાવી દીધી છે કે એને હવે સ્પર્શવું જ નિરર્થક જણાય છે.

શ્રમણ-સંસ્કૃતિના બે મહાન સ્થંભો-શ્રી બુદ્ધ અને શ્રી મહાવીર. તેમાં જો તટસ્થ દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો વધારે કસાયલ ને વધારે ભવ્ય જીવન શ્રી મહાવીરનું લાગે છે. છતાં એડવીન આર્નોલ્ડ અને બીજા અંગ્રેજ લેખકોએ બુદ્ધને ઝડપ્યા અને આપણે બુદ્ધને જ સર્વસ્વ માની બેઠા. બુદ્ધનું જીવન આપણે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી નથી લીધું, વેલ્સ કે આર્નોલ્ડ જેવાએ આપ્યું છે એ લીધું છે;—મૂળ બૌદ્ધ ગ્રન્થો કરતાં કેટલાય વિકૃત સ્વરૂપે. ન પૂજવા જેવી કેટલીયે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને આપણે પૂજીએ છીએ; પૃથ્વીરાજ જેવી કેટલીયે મહાન વ્યક્તિઓને તરછાડી બેઠા છીએ.

આજે આપણી દૃષ્ટિ છીછરી બની ગઈ છે. એક પણ વિષયના જોડા અભ્યાસ વિના અનેક વિષયોમાં માયું મારવાને આપણે તલપાપડ બની જઈએ છીએ. પુરાણોની પંદર લીટીનો પણ શુદ્ધ અર્થ ન કરી જાણનાર આજે પૌરાણિક સાહિત્ય પર વિવેચન લખવા બેસી જશે; વેદોનાં બે સૂક્તોને પણ સમજી ન શકનાર વૈદિક સાહિત્ય ઉપર નિબંધો લખવા બેસશે; જૈન ઇતિહાસ, સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનું ડોટ ન જાણનાર આખા જૈનત્વનો પૂર્ણ અભ્યાસી હોવાનો ડોળ કરશે; ને શાંત-ભવ્ય તટસ્થતાપૂર્વક લખવા બેસી જશે કે ‘જૈનોના પહેલા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે આમ કયું’ કે ‘જૈનોના બાવીસમા તીર્થંકર આદિનાથે આમ કયું.’

પણ હવે આપણે આ બધું દૂર કરી વધારે વિશુદ્ધ બનવું જોઈએ.

અ.-લ.

ગોચરી

હી ટલરના બાલમિત્ર રેઈનહોલ્ડ હેનીશે હમણાં પોતાનાં સંસ્મરણો લખ્યા છે, જે જર્મનીના એ માન્ધાતાના પ્રભાવ અને તેના વિકાસના મૂળ પર સારો પ્રકાશ નાંખે છે.

અમલદાર-પિતાના મૃત્યુ પછી હીટલર અનાથ અને કંગાલ બન્યો. તે સ્થિતિમાં તે વિયેનાના અનાથાશ્રમમાં જઈ વસ્યો. ત્યાં ડેનીશને એની મુત્રાકાત થઈ. ભૂખથી દબાયેલા હીટલરને ખાવાનું આપી ડેનીશે એને વિશ્વાસમાં લીધો. ડેનીશ બખરૂ ચિત્રકાર હતો; હીટલર પણ કંઈક ચિત્રકામ જાણતો. બંનેએ ભાગીદારીમાં એ કામ આદર્યું.

હીટલરના પિતાના અવસાન પછી, તેની સુંદર સેવાઓના બદલામાં, સરકારે તેના કુટુંબને માસિક ૫૦ ક્રોનનું પેન્શન આપી આપેલું. એ નાણાં હીટલરની પરિણીત બહેન લઈ લેતી. હીટલર એ વિષે પરવા પણ ન કરતો. પણ શિયાળામાં જ્યારે તે ટાઢથી ચરથરી ઊઠ્યો ત્યારે ડેનીશના કહેવાથી તેણે ગરમ કોટ ખરીદવાને બહેન પાસેથી થોડાક પૈસા મંગાવ્યા.

ડેનીશ અને હીટલર બંને ભાગીદારીમાં કામ કરતા, પણ હીટલરને આ સામાન્ય કામ જરીકે ગમતું નહિ. તે તો સમાજ, સંસ્કૃતિ ને રાજકારણની વાતો કર્યા કરતો અથવા ગહન પુસ્તકો કે છાપાં વાંચવામાં જ વખત વીતાવતો. પરિણામે ડેનીશને ઊલટો તે બારરૂપ થઈ પડ્યો.

તેનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો. રાજકીય ચર્ચાઓમાં તેને ખૂબ જ રસ પડતો. અનાથાશ્રમના નિવાસીઓ તેના આ સ્વભાવની ધણી વખત મશ્કરી પણ ઉડાવતા. તે જ્યારે ચર્ચા કરવા બેસે ત્યારે તેઓ તેના પહેરણનો પાછળનો ભાગ ગુપ્ત રીતે પાટલી સાથે બાંધી નાખતા અને પછી તેઓ ચર્ચામાં હીટલરને એવો ઉશ્કેરી મૂકતા કે તે મુક્કીઓ ઉગામી બિભો થવા જતો તે સાથે જ પાટલી પણ ઊછળી પડતી.

ધર્મને તે ખૂબ જ જરૂરી માને છે. કોઈ પ્રચલિત ધર્મ ન હોય તો નવો સર્જાવીને પણ પ્રગ્નને તેના પર પ્રેમવતી કરવી જોઈએ એવો તેનો અભિપ્રાય છે. પાપ-પુણ્યને પણ તે સમજે છે ને માને પણ છે. તે સંબંધમાં તે વારંવાર વોલ્ટરનું દૃષ્ટાંત ટાંકતો: ‘નાસ્તિક વોલ્ટરને એક વખતે કેટલાક ગામડિયાઓએ લૂંટી લીધો. વોલ્ટર ચીડાઈ ગયો. ગામડિયાઓએ કહ્યું, ‘જો પાપ-પુણ્ય છે જ નહિ તો આમાં દોષ શો છે? તમારા પાસે અચત નાણું હતું, અમારે તે જોઈતું હતું ને અમે તે લઈ લીધું.’ આ પરથી વોલ્ટરની આંખ બિઘડી ગઈ ને તે હમેશ દેવળમાં જવા લાગ્યો!’

કથૌલિક-ખ્રિસ્ત ધર્મનો તે ખૂબ જ વિરોધી છે. દુનિયામાં જે લોહી રેડાયું છે તેમાંનો મોટો ભાગ તે એ ધર્મના નામ પર ચડાવે છે. ઇશુના કેટલાક સિદ્ધાંતો એ માને છે. સુસંસ્કૃત હિંદુ પ્રત્યે એને ખૂબ જ પ્રેમ છે. હિંદને તે સંસ્કૃતિઓની જનેતા માને છે. ઇશુ સંબંધમાં તે કહેતો કે, ‘તે હિંદમાં રહેલ હોવો જ જોઈએ. તેના પર કુદ્ધ ધર્મની ઊંડી અસર છે.’

પાશ્ર્વાત્ય સંસ્કૃતિ વિષે એનો અભિપ્રાય ઘણો જ હલકો છે. તે કહેતો, ‘પશ્ચિમને સંસ્કૃતિ જેવું કંઈ હતું જ ક્યાં? એ તો બધું ધર્મયુદ્ધ (ફ્રેડ) ના પ્રસંગે પૂર્વમાંથી આયાત કરેલું છે.’

શ્રીઓ વિષે તેનો અભિપ્રાય લગભગ નેપોલિયન જેવો છે. તે કહેતો, ‘શ્રીઓને સન્માન આપવું પણ એમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપરાયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.’

તે પોતે ઘણો જ અતડો હતો. એક અમલદારના પુત્ર સાથે એને મિત્રતા બંધાયેલી. તે મિત્રની ખૂબસૂરત બહેન અને તે-બંને હૃદયથી પ્રેમમાં પડ્યાં, પણ બંને એકમેકને શબ્દોમાં તો તે કોઈ દિવસ ન જ કહી શક્યાં. એક પ્રસંગે એક ગોવાળકન્યા એની વાગ્ધારા પર મુગ્ધ બની ગઈ. તેણે તેના પાસે પ્રેમની માગણી કરી. તે હીટલરને પોતાના એકાંત ઘરમાં પણ લઈ ગઈ. પણ હીટલર તેને સ્પર્શ્યા પણ વિના ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો.

ગમે તેવા ગહન વિષયોમાં પણ તે માયું મારતો. પણ એક વખતે શોપનહેગને લગતા વિષયમાં તેની કચાશ પકડાઈ જતાં પૂર્ણ અભ્યાસ વિના કોઈ પણ વિષય પર ન બોલવાનું તેણે વ્રત લીધું.

અન્યાયનો તે ઉગ્ર વિરોધી હતો. એક વખતે એને લાગ્યું કે ડેનીશ તેની સાથેના કામમાં તેને છેતર્યો છે કે તરતજ તેણે વર્ષોબૂના મિત્રને પણ કોર્ટમાં ધસડ્યો.

આજે તે જર્મનીનો સર્વસત્તાધીશ છે પણ તેના જીવનનું ઘડતર ઉપરના સાધારણ પ્રસંગોને આભારી છે.

સાપેક્ષવાદના નવા સિદ્ધાન્તના સંશોધક અને મહાન વિજ્ઞાનવેત્તા એઈન્સ્ટીનને તેના એક મિત્રે તેના નવા વાદની ટૂંકી વ્યાખ્યા પૂછી. એઈન્સ્ટીને કહ્યું :

‘સુંદર-યુલાબી યુવતી પાસે એક કલાક એક મિનિટથીયે ઓછો લાગશે, ભડિયારા પર એક મિનિટ કલાક કરતાં પણ વધુ લાંબી જણાશે.....આનું નામ સાપેક્ષવાદ.’

અમેરિકન મ્યુઝિયમમાં નેચરલ હીસ્ટરીના સાયન્સના પ્રોફેસર કહે છે કે, ‘માનવી વધ્યા જ કરે છે. પાંચ લાખ વર્ષમાં એ રાક્ષસી ઊંચાઈએ પહોંચશે.’ બીજા ફટલાક વિદ્વાનો એથી ઊલટો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમનું એમ કહેવું છે કે, ‘લાખો વર્ષ પૂર્વે માનવી રાક્ષસી કદનો હતો. ધીમેધીમે તે ઘટતો જ આવ્યો છે.’ ને તેમની એ માન્યતાની સાબિતીમાં હમણાં વેશિગ્ટનની બેકે ડાયમન્ડ કોલસાની ખાણ પાસેથી તેમને માનવીનું સાડાત્રણ ફૂટ લાંબું પગલું પણ મળી આવ્યું છે.

ક્રેપ્ટન ફેરીના જન્મ વખતે એનો બાપ એટલો બધો ખૂશ થઈ ગયેલો કે તેણે પોતાના પુત્રને હિંદી સૈન્યના બધા જ અંગ્રેજ ક્રેપ્ટનોનાં નામ એકી સાથે આપી દીધાં. એ અન્યથે ક્રેપ્ટન ફેરીનું ખરૂં નામ ‘આરકર વીલિયમ ફ્રી ઓમ્લીસ શીટ્ઝ એલન જહોન ડોન પેટ્રો ઓલ્ફેનલ્સ મેલટાર ગુસ્ટાફસન ટટલ સ્ટેપ કાર્લ ફેરી’ છે.

નીઝોબિતિમાં એમ મનાય છે કે મોઢામાં જો ચાંદીનાણું રાખવામાં આવે તો ભૂતપ્રેત વળગતાં નથી. એને અનુસરી જોન વેબ્સ્ટર નામના નીઝોએ ૪૪ વર્ષ સુધી સતત પોતાના મોઢામાં ચાંદીનો ડોલર રાખેલો. તેમ કરતાં ત્રણ ડોલર તો ચગળાઈને ખલાસ થઈ ગયેલા.

જગતના મોઢામાં મોટા સહરાના રણને ઠેકાણું પહેલાં જળ હતું. શોધખોળ કરતાં તેના ભૂગર્ભમાંથી સૂકી માછલીઓ સાથેના કૂવાઓ મળી આવે છે.

ત્રણ કાવ્યગ્રંથ

૧. પાંખડી—કર્તા : જોહાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી. પ્રકાશક : અયુભાઈ રાવત, કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર; અમદાવાદ. કિંમત બાર આના.

૨. કુમારનાં કાવ્યો—લેખક : મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ. પ્રકાશક : જી. એમ. દેસાઈ, અમદાવાદી પોળ, કડવા શેરી, વડોદરા. મૂલ્ય એક રૂપિયા.

૩. મદાલસા—લેખક : ગોવિન્દ હ. પટેલ. પ્રકાશક : ગોરધનભાઈ કોશોરભાઈ પટેલ, વડોદરા. કિંમત દશ આના.

જેટલાં સ્વરૂપ કુદરતનાં છે એટલાં જ કવિતાનાં છે. કવિતા સાગરની જેમ ગર્જતી હોઈ શકે, સરિતાની જેમ રેપેરી પટે દોડતી પણ હોય; મેઘધનુષ્યની જેમ સુરમ્ય રંગપ્રધાન હોય તેા કરમર વર્ષતી વર્ષાની જેમ તે આહલાદક પણ હોઈ શકે; મોતીની જેમ ચમકતી હોય તેા મોતીમાળાની જેમ ગૂંથેલી પણ હોય; અમૃતબિંદુની જેમ મધુર હોય તેા પુષ્પ-પાંખડીની જેમ સુગંધફારતી પણ હોય. મેઘદૂતને સહેજે મોતીની માળાની ઉપમા આપી શકાય.

એક શ્લોક કે એાછામાં એાછી પંક્તિઓમાં એક જ ભાવ કે દર્શનને વાળીમાં મોતીની જેમ પરાવતી, પૂજનના થાળમાં પુષ્પપાંખડીની જેમ સોહાવતી કે અમૃતબિંદુના સ્વાદ બક્ષતી કવિતાને મુક્તક કહેવાય છે. 'પાંખડી' એવાં મુક્તકોનો સંગ્રહ છે.

'કુમારનાં કાવ્યો'માં મુક્તકો છે; ભાવ, દર્શન કે આત્મમંથનને વિકસાવતી કે વર્ણવતી લાંબી કવિતાઓ પણ છે.

'મદાલસા' એ એક પૌરાણિક પ્રેમપ્રસંગનું ભાવ-ચિત્રદર્શન કરાવતું સળંગ અને સંવાદમય કાવ્ય છે.

ત્રણે કાવ્યસંગ્રહોમાં આમુખ પણ ગુજરાતના ત્રણ જાણીતા વિવેચકોએ લખ્યો છે. 'પાંખડી'માં શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, 'કુમારનાં કાવ્યો'માં શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ અને 'મદાલસા'માં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

શ્રી રામનારાયણ પાઠકે પોતાના કથનમાં મુખ્યત્વે મુક્તકનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ 'કુમારનાં કાવ્યો'ના ગુણદોષ વર્ણવે છે; શ્રી ત્રિવેદી 'મદાલસા'નું અવલોકન કરતાં સાથે રસપાન પણ કરે છે.

પ્રાચીન યુગ કવિતાને પ્રકૃતિમાં બાંધવા મથતો; અર્વાચીન યુગ તેને વિજ્ઞાન અને જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નોમાં બાંધવા મથે છે. આ ત્રણે કાવ્યગ્રંથો અર્વાચીન કરતાં પ્રાચીન સ્વરૂપને વિશેષ પ્રમાણમાં અનુસરે છે એટલે સંભવિત છે કે અર્વાચીન યુગ-સંપ્રદાયીઓને એ યોગ્ય પ્રમાણમાં ન આકર્ષે; છતાં ત્રણેમાં કવિત્વના માધુર્યગર્ભી ચમકાર ઓછેવધતે અંશે પણ છે જ.

આ ત્રણે પુસ્તકોમાં મૌલિક ચિંતન, રમ્ય શબ્દગૂંથણી, સુલલિત પ્રવાહ, ચિત્રાત્મક

દર્શન અને ભાવમાધુર્ય અલબત્ત 'પાંખડી'માં વિશેષ પ્રમાણમાં ઝગમગે છે છતાં ખીજા બે પૃથુ ઝોછા આશાસ્પદ નથી જણાતા.

ત્રણેને પોતપોતાના અલ્પ દોષો પણ છે. પણ તેમાં 'કુમારનાં કાવ્યો'માં કેટલેક ઠેકાણે તરી આવતો અર્થકલિષ્ટતાનો દોષ અને અનાકર્ષક પ્રકાશન કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં ખૂંચે છે. તે સહેજે દૂર કરી શકાયાં હોત. 'પાંખડી'નાં મુક્તકોનો મોટો ભાગ તો રસ-માધુર્ય કે ભાવનાપ્રેરક છે પણ શરૂઆતનાં થોડાંકમાં કંઈક અંશે પ્રયાસ જણાય છે: કવિતા સ્વાભાવિક ભર્મિજન્ય હોવી ઘટે; નજેવો છતાં હંદોભંગ પણ ક્યાંક ક્યાંક રહી જવા પામ્યો છે. 'મદાલસા' કાવ્યને સંપૂર્ણ સમજવાને થોડાક સંસ્કૃત શબ્દકોશો ખરીદી લેવા જોઈએ. તેમાંના કેટલાક શબ્દો તો સંસ્કૃત કે ગુજરાતી બંનેમાંથી એકે ભાષામાં ન મળી શકે એવા છે.

ઉપદેશસાર—મૂળ લેખક : શ્રી રમણ મહર્ષિ. પ્રકાશક : શ્રી નિરંજનાનંદ સ્વામી, તિરુવણ્ણામલૈ, દક્ષિણ ભારત. કિંમત દોઢ આનો.

દક્ષિણે અરુણાચલ પર્વતની તલેટીમાં શ્રી રમણમહર્ષિનો આશ્રમ છે. ત્યાં રહી તેઓ જીવનનાં ગૂઢ તત્ત્વો શોધે છે, તપ અને સંયમમાં જીવન વિતાવે છે, જ્ઞાસુઓને ભાવભર્યો ઉપદેશ આપે છે. એ ઉપદેશનાં અનેક ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયાં છે. દારૂક વનમાં રહેતા અભિમાની ઋષિઓને શિવે ઉપદેશ આપેલ; મહર્ષિએ એ ઉપદેશને રમણીય પંક્તિઓમાં વણી લીધો. આ એનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. અનુવાદકનું નામ નથી આપ્યું પણ તે શ્રી કીશોરલાલ ધ. મશરવાળા હોવા વિશેષ સંભવ છે.

અનુવાદ ગેય, મધુર અને સુવાચ્ય બન્યો છે. પાછળના ભાગમાં આપેલ ટિપ્પણો એનો સ્પષ્ટ અર્થ સમજવામાં મદદકર્તા થઈ પડે છે. શરૂઆતમાં આપેલો શ્રી રમણમહર્ષિનો પરિચય ભાવપ્રેરક છે.

[સ્વીકારાયલ અને ખાકીનાંનો પરિચય હવે પછી]

સ્વીકાર

પુસ્તક—છત્રપતિ શિવાજી; માનવશરીર વિકાસ; મંજરીમાળા; સંવાદ સંગ્રહ; વિહાર-દિગ્દર્શન; પુરાણાં પુષ્પો; શ્રી કુમારપાળ; હેમચંદ્ર વચનામૃત; સંસ્કૃત પ્રાચીન સ્તવન સંદોહ.

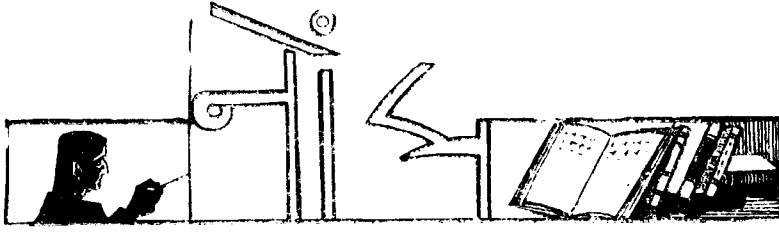
ત્રૈમાસિક—દ્વાર્ધસ ત્રૈમાસિક; જૈનસિદ્ધાન્ત ભાસ્કર; કુસુમ; દેશી રાજ્ય; જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર; માનસી; માધુરી.

માસિક—પ્રસ્થાન; શારદા; યુવક; નવરચના; બાલજીવન; બાલમિત્ર: બાળક; ફારમ; શિક્ષણપત્રિકા; બાલવાડી; ગાંડિવ; સ્ત્રી-બોધ; ગુજરાત શાળાપત્ર; કમર; વેપાર ઉદ્યોગ; વ્યાયામ; વૈદ્યકલ્પતરુ; ખેતીવાડી વિજ્ઞાન; દીપક; જૈન સત્ય પ્રકાશ; આત્માનંદ પ્રકાશ; કચ્છી દશા એસવાળ પ્રકાશ; ગીતા; પ્રગતિ; અનાવિલ જગત; ક્ષત્રિય મિત્ર; વિશ્વવિજ્ઞાન; યુમ સહાય; ક્વિર્લેક્ચર; કપ્તાન; કલ્યાણ; બનેદાન્ત; New book digest; Indian Review; The Educational Review; The New Review; Radio Times.

પાક્ષિક—બોસવાલ; દુન્દુભિ.

અઠવાડિક—પ્રગ્નબન્ધુ; ગુજરાતી; ગુજરાતી પંચ, નૌકા; જૈન; જૈન જ્યોતિ; સ્ત્રીશક્તિ; લોકસેવા; રાજસ્થાન.

અહેવાલ—શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા-મહેસાણા; સુખ સંચારક કંપની-મથુરા.

મહાસલાના આગેવાનો સાથેનાં મતભેદ પછી શ્રી સુભાષચંદ્ર ખોજે પ્રગ્નવિકાસની અસંભવિત યોજનાઓ ફીકડીક પ્રમાણમાં રજુ કરવા માંડી છે. જગતમાં જ્યારથી પ્રગ્નતંત્રની શરૂઆત થઈ છે ત્યારથી સત્તાધિકારી પક્ષના વિરોધી નાયકો પ્રગ્નને નચવવા હંમેશ આ જ નીતિને અનુસરતા આવ્યા છે એટલે એમાં નવીનતા કંઈ નથી; પણ જ્યારે જ્યારે એ વિરોધના પરિણામે એવા નાયકોના હાથમાં સત્તા સોંપી દેવામાં આવી છે ત્યારે ત્યારે તે નાયકો પોતાની બિનવ્યવહારૂં યોજનાઓમાંથી એકેને અમલમાં મૂકી શક્યા નથી એ વસ્તુસ્થિતિ શ્રી સુભાષચંદ્ર કાં તો ગળ્યુતા નથી, ગળ્યું છે તો હૃદયને છેતરે છે.

તેઓ કહે છે: ‘દાર્શનિકેધને હું જરૂરી માનું છું, પણ તેનાથી આવતું નુકશાન નવા કરો નાંખીને નહિ પણ યુરોપિયનો માટે જે દારૂ પીવાની છૂટ રાખવામાં આવી છે તે દારૂ પર વધારે કર નાંખીને વસૂલ કરવું જોઈએ...અંગ્રેજોને અત્યારે સ્વાતંત્ર્ય માટે અલ્ટીમેટમ આપી દેવાનો સમય પાકી ગયો છે.’

દાર્શનિકેધ મુંબઈ ઇલાકાની પ્રગ્નને ગમે છે એટલે શ્રી સુભાષચંદ્ર એનો વિરોધ તો કરી શકતા નથી; પણ કર પ્રગ્નને નથી ગમતા એટલે તે દૂર કરવાની તેઓ જરૂરિયાત જણાવે છે. સ્વાતંત્ર્ય પણ પ્રગ્નને ગમે એટલે એનો સમય પાકી ગયો હોવાનું શબ્દોમાં કહેવું એ પણ એટલું જ સહેલું ગણાય. પણ એ બધું શી રીતે સંભવિત છે, માર્ગમાં શી મુશ્કેલીઓ નડે એ પ્રથમ વિચારી લેવું આવશ્યક છે.

દારૂની જેમને માટે છૂટ રાખવામાં આવી છે તેમના પર શક્ય કર નાંખવાની વાત ન વિચારાઈ હોઈ એમ કહેવું એ તો પ્રધાનમંડળને દેશદ્રોહી, પરદેશીઓનું મિત્ર ને દારૂની તરફેણ કરનાર કહેવા બરાબર છે. પણ દારૂથી આવનારી ત્રણ-સાડાત્રણ કરોડની કરને લગતી અને પચાશ લાખ લગભગની વ્યવસ્થાને લગતી—એમ ચાર કરોડની ખોટને અમુક હજાર પરદેશીઓ કે પરવાનાધારીઓ પૂરી કરી શકે એ શી રીતે મનાય? ને એ માર્ગ લેવામાં આવે તોપણ જ્યાંસુધી હિંદ બ્રિટનને હસ્તક છે ત્યાંસુધી એનો અમલ થઈ શકે શું સંભવિત છે? “દાર્શનિકેધ, પણ કર નહિ”—એ વાત તો કાલસો બાળ્યા સિવાય સોનાને ગાળવા જેવી છે.

છતાં એટલું ખરું છે કે મુંબઈ સરકારે નવા કરની જે પદ્ધતિ સ્વીકારી છે એ કરતાં ઓછી નુકશાનકારક બીજી પદ્ધતિઓ તેને મળી શકત. સેલ્સ-ટેક્સથી પૈસાદારોને જરીકે નુકશાન નથી આવવાનું. તે તો બિલકો પ્રગ્નની ખરીદશક્તિ ઘટાડી ગરીબોનાં કપડાંની કિંમત ઓંધી બનાવશે. અને પ્રોપર્ટી-ટેક્સથી પૈસાદારોને જેટલું શોષવાનું હશે એ કરતાં ભાડુઆત વર્ગને અને જેમનો ધંધો નવાં મકાનોની બાંધણી સાથે સંકળાયેલો છે એવા કડિયા-સુથાર કે મજૂર-વર્ગને વધારે શોષવું પડશે.

નવા કરો નાંખતી વખતે, હંમેશાં એ કરોથી થનાર નફાની ગણતરી કરતાં, નુકશાનની ગણતરી બમણા પ્રમાણમાં કરી લેવી જોઈએ. ખોટાં શહેરોમાં ભાડોના વધારો બેહદ વધી

ગયો છે એ જાણીતી વાત છે. એને કાયદાપૂર્વક ઘટાડવાની વાત પણ ચર્ચાઈ રહી છે. આમ પ્રોપર્ટી-ટેક્સ અને ભાડાંનો ઘટાડો અનેના પરિણામે, પૈસાદારો નવાં મકાનો બાંધવાને બદલે પોતાની મૂડીને બેંકોમાં સલામત રાખવી વધારે લાભદાયી ગણશે. પરિણામે જે મૂડી ફરતી ફરતી અને વહેંચાતી રહેત તે સ્થિતિ બની, દેશી સરકારને મદદકર્તા બનવાને બદલે ઊલટી પ્રગ્નના અવસાય પર કાપ મૂકશે ને બેંકો કે લોનોના વ્યાજના દર ઘટાડવામાં મદદકર્તા થઈ પડશે.

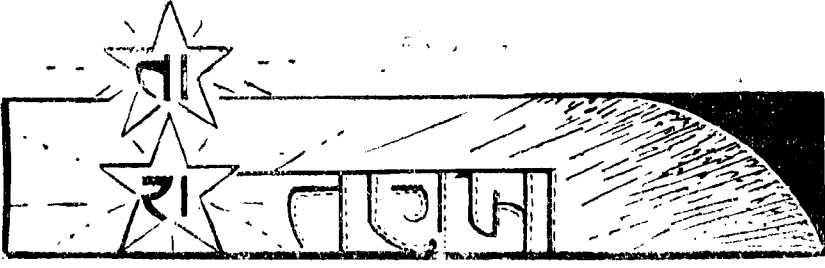
ભાડાના વધારાનાં અનેક કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે પ્રગ્ન એટલા પ્રમાણમાં શહેરો બાબુ ધસી રહી છે એટલા પ્રમાણમાં ત્યાં મકાનો ન હોઈ જેઓ વધારે ભાડાં આપવાને તત્પર બને છે તેમને જ ભાડાનાં મકાનો મળી શકે છે. એટલે ઉપરના બંને કાયદાઓના પરિણામે નવાં મકાનો બંધાતાં જે અટકી ગયાં તો પ્રગ્ન કંગાલ ગામડાંઓમાં પાછી નહિ ફરે, પણ ગુપ્ત રીતે પણ વધારે ભાડાં આપવાને તૈયાર બની શહેરમાં વસવાની હરીફાઈ આદરશે.

આને બદલે પ્રોપર્ટી-ટેક્સમાંથી ને ભાડાનાં મકાનોને બાદ કરવામાં આવે તો પૈસાદારોને એવાં મકાનો બાંધવાને ઉત્તેજન મળે, એની હરીફાઈના પરિણામે ભાડાં સ્વાભાવિક રીતે ઘટી જાય, એ હરીફાઈ મકાનોને પણ સારાં અને સ્વચ્છ બનાવવામાં મદદકર્તા થઈ પડે, મૂડી ફરતી રહે, ધંધા ખીલતો રહી પ્રગ્નની ખરીદશક્તિ ટકાવી રાખે, સરકારને જમીનનું સારું વેચાણ થાય અને સરકારી કાગળિયાં કે બેંકોમાં પડી રહેલી મૂડી ઈલાકાની સ્થાવર મિલકતમાં વધારો કરી પ્રગ્નના ધન તરીકે વહેંચાઈ જાય.

આ ઉપરાંત પ્રગ્નનો કાર્તિપ્રેમ વિકસાવી આવકને કેટલાક સ્વૈચ્છિક માર્ગે પણ વધારી શકાય. પ્રગ્નનો પૈસાદાર કે સેવકવર્ગ દાડબંધીમાં કેટલો સહકાર આપવાને તૈયાર છે એની માગણી કરવામાં આવે ને જે પૈસાદારો અમુક રોકડ કે વાર્ષિક મદદ આપવાને તૈયાર થાય કે જે સેવકો દારૂને દૂર કરવામાં પોતાનું જીવન વીતાવવા તૈયાર હોય એવાઓને, તેમણે કરેલી કે કબૂલેલી આર્થિક કે સેવાવિષયક મદદની કદર તરીકે, તે તે મદદના પ્રમાણમાં, ‘દૈત્યદુશ્મન, દૈત્યવિજેતા કે દૈત્યવિક્રમ’ જેવા ચડઉતર કોટિના ઈલકાઓ આપવામાં આવે. આ ઈલકાઓનો માનમરતબો સરકારની સત્તામાં હોય એટલે દરજ્જે વધારેમાં વધારે સન્માનનીય અને કાર્તિવંત બનાવવો. જે આનું યોગ્ય સ્વરૂપ ઘડવામાં આવે તો આ પ્રયોગ જરીકે નિષ્ફળ જવા સંભવ નથી. ઊલટો તે ચાલુ ઈલકાઓ તરફની પ્રીતિને પોતાના તરફ ખેંચશે, અને દ્રવ્ય સાથે લાવનાને પણ ખેંચી લાવશે.

આ ઉપરાંત સમૃદ્ધિસંપન્ન નિર્વંશજોની ગમે તેના હાથમાં જઈ પડતી સંપત્તિ, સટ્ટો કે લખલૂટ જંગમ મિલકતો-તેના પર કર કે તે સંબંધમાં કંઈક કાયદેસર યોગ્ય વ્યવસ્થા આપી પ્રગ્નને ભારરૂપ નહિ થઈ પડે.

ને શ્રી બોઝનું અલ્ટીમેટમ—ધ્વિટનનું પ્રધાનમંડળ ન્યાંસુધી સન્તશિરોમણીઓનું ન બને ત્યાંસુધી, એકસંપ લશ્કરી પીઠપળ કે કોઈક રાજદ્વારી યુક્તિ વિના એ કોઈને દાદ દે એમ નથી. હાઈન-પ્રદેશમાં જર્મનરૂપસુંદરીઓનાં જ્યારે હાથસી સૈનિકાને હાથે શિયળ લૂંટાતાં હતાં ત્યારે મહાન હીન્ડ-અર્ગની વિનંતિઓ કે પ્રભાવની આખા યુરોપમાં કોઈએ પરવા પણ ન કરેલી. પણ આજે હીન્ડ-અર્ગના શિષ્યને ચરણે ઢળાય છે, કેમકે તેણે સંયોગ સંભાળ્યો છે, બળને એકસંપ ને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું છે.

કલા-સંસ્કૃતિ—કલાકાર શ્રી. યજ્ઞેશ્વર ક. શુક્લનાં ઈટાલિ સન્માન કરે છે. [હવે હિંદ પછી કરો.] ફ્રાન્સની સરકારે જાહેર બની ગયેલી સાહિત્યકૃતિઓના પ્રકાશન પર કર નાંખી તેમાંથી ગરીબ લેખકોને મદદ કરવાનું ઠરવું છે. સર રાધાકૃષ્ણ ટ્રિટિશ-એકેડેમીના ફેલો તરીકે ચૂંટાયા છે. અલીગઢ યુનીવર્સિટીએ બર્નાર્ડ રૉડ અને એચ. જી. નેલ્સનનાં પુસ્તકો પોતાના ગ્રન્થાલયમાંથી બહાર કઢાવી નાંખ્યાં છે. સ્કુલ ઓફ મોડર્ન ટ્રેનિંગ ખુલ્લી મૂકતાં મા. મુનશીએ ટ્રેનિંગ—સાહિત્યને આપેલી અંજલિ. હિમાલય-આરોહણમાં બે પોલાંડવાસીઓનું મૃત્યુ. સસ્તું, સાદું ને સલામતીભરેલું વિમાન બનાવવા માટે ટ્રેનિંગ સરકારે જાહેર કરેલું ત્રીશ લાખ ફ્રાન્કનું ઇનામ. શેઠ આનંદીલાલ પોદારે મુંબઈમાં આયુર્વેદિક કૉલેજના મકાન ને હોસ્પિટલ માટે કરેલું સાડાત્રણ લાખનું દાન. કુમારી શાન્તા આપ્ટેના પ્રભાત-રીલ્મ કંપની સામે ઉપવાસ. [રામબાણુ ઇલાજ !] ને ઉપવાસ છોડ્યા છતાં એટલેજ તંગ મામલો. [રામનું બાણ પછી એક વખત તો નિષ્ફળ ગયુંજ હતું ને !] હિંદથી દર અઠવાડિયે ૪૫ લાખ લગભગનું રોટનું પરદેશ ચડે છે. [હિન્દ એટલેજ કામચેતુ છે ને ?] મહાત્માજી બિમાર કવિ ખખરદારની મુલાકાત લ્યે છે. ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં કવિશ્રી ખખરદારનું વ્યાખ્યાન ગોઠવાયું છે. એકસડું યુની-વર્સિટીએ જાણીતા હાસ્યલેખક પી. જી. લુડહાઉસને ડોક્ટર ઓફ લીટરેચરની પદવી આપી છે. જગત—પુસ્તકમંડળે જર્જાન સ્ટેઈનબેકની 'એપ્સ ઓફ રોથ' નામની નવલકથા—જેના રીલ્મહક્ક માટે લેખકને ૭૫૦૦૦ રોલર આપવામાં આવ્યા છે—ને ઓગસ્ટ માસના રસિક પુસ્તક તરીકે જાહેર કરી છે. ઈંગ્લાંડમાં વાર્ષિક ગર્ભપાતની સરેરાશ દોઢ લાખની આવી છે; ફ્રાન્સ સ્વચ્છતા સ્ત્રીઓનું સંપ્રહસ્થાન ખેલનાર છે. [પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં બંને વિકાસચિન્હો છે.] ખસીર-આસામમાં કોલસા ને લોખંડીની નવી ખાણો મળી આવી છે. [હિંદનું આકર્ષણ વધ્યું.]

દેશ—પંજાબના હિંદી પ્રિન્સિપાલ સમાજે જે યુદ્ધ આવી પડે તો ટ્રિટનને મરણ પોતાની સેવા પહેલેથી જ ધરી દેવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. [ધર્મબાન્ધવતા તે આતુ નામ—એક ગાલે તમાચો પડે તો બીજો આગળ ધરવાનો ઉપદેશ દેનાર ભગવાન ઈશુને પણ આકાશમાંથી પુષ્પો વેરવાનું મન થાય એવી.] શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે મહાસભાના શિસ્તના નિયમન સામે દર્શાવેલો દેશવ્યાપી વિરોધ [સિવાય દેશમાં બીજું છે પણ શું ?] મુંબઈ-સરકારના આકરા કરો સામે શ્રી. સુભાષને પોકાર. [પોકાર ઘણી વખત પુષ્પોની ગરજ સારે છે.] મહાત્માજીએ સુભાષબાબુના પલટાયલ વર્તન સંબંધમાં દાખવેલો ખેદ. મહાત્માજીને લાગે છે કે પ્રજાએ હજી સ્વૈચ્છિક સ્વરૂપે જગતથી શુદ્ધ અહિંસાને અપનાવી નથી. [મનુષી માંડીને ચાણક્ય અને કાલિકાચાર્યથી માંડીને હેમચંદ્રાચાર્ય સુધીના દરેકને એમજ લાગેલું.] બંગાળના કેડીઓના ઉપવાસ. દેશભરમાં તેમના છટકારા માટે ચળવળ. મહાત્માજી તેઓના ઉપવાસ સંબંધમાં કહે છે, 'ભૂખમરાની લડત અયોગ્ય છે.' સરકાર ઉપવાસ છોડ્યા પહેલાં છટકારોના પ્રશ્ન હાથ ધરવાની ના કહે છે. છેવટે બોઝબાબુઓના આગ્રહ અને બાંહેધરીથી ઉપવાસ મુલતવી રખાયા છે. સિલોનમાં હિંદીઓની હાડમારીઓનો નિકાલ આણવાને પડિત જવાહરલાલ સિલોનની મુલાકાતે. પણ સિલોન હિંદીઓને ધૂત્કારવામાં મક્કમ છે. [ગોરા સંસ્થાનવાદની ખૂબીજ એ છે—કે જે પ્રદેશને સંસ્થાનના દિવ્ય સ્વાતંત્ર્યહક્ક આપવામાં આવે ત્યાંની પ્રજા પોતાના મૂળ સંસ્કાર વીસરી ગઈ હોય છે એટલુંજ નહિ પણ ગોરાઓને આજીવન સ્વામી ને મિત્ર માની લોહી ને

સંસ્કારનો સંબંધ ધરાવતી યુગલની મિત્રપ્રજ્ઞાએ તરછાડવાને પણ તે તત્પર અનેલી હોય છે. ને જ્યારે તે એવી અને છે ત્યારે જ તે સંસ્થાને લાયક લેખાઈ હોય છે.] ઇચ્છાંડની ઉમરાવસભાએ હોડ સિદ્ધાનો ઉમરાવહક સ્વીકાર્યો છે. [અવિષ્મમાં કામ લાગશે.] ટ્રાન્સવાલ—સત્યાગ્રહ મુલતવી રહ્યો છે. કરાંચી—કોલેજમાં હડતાળ ને લાઠીમાર. [યુદ્ધનાં મેદાનો સુમસામ જોઈ હિંસાદેવીએ સંસ્કાર અને સરસ્વતી—મંદિરોનો આશ્રય લીધો લાગે છે.] હિંદને મુસલમાની અમલમાં લાવવા! ખાકસાર ચળવળ આગળ વધે છે. [એ બિલ્લીઓ ન લડે તો બંદરને મળે શી રીતે?] દિલ્હીમાં ટ્રામ—હડતાળ. અમદાવાદની કેટલીક શિક્ષણ—સંસ્થાઓને પંક્તિબેદ કડવા લાગે છે. [એમ ન થાય તો ખ્રિસ્તીઓને સમાન સામાજિક દરજ્જે મળી પણ શી રીતે શકે?] થરોડા—જેલમાં તોફાન. રાજ મહેન્દ્રપ્રતાપને હિંદ આવવાની અનુમતિ નથી મળતી. [હિંદ હિંદીઓનું નથી એ વાત કંઈ નવી નથી.] સર હોરમસજી એડનવાળાનું અવસાન. મેવાડના એક જૈન શ્રીમન્તે પોતાના પુત્રને ખ્રિસ્તી બનતો અટકાવનારને માટે ત્રણ હજારનું ઇનામ જાહેર કર્યું છે. [ખ્રિસ્તી પ્રચારકોને હિંદુઓની શક્તિનું માપ કાઢવાનો અવકાશ મળશે.] મુંબઈમાં તિલકજયંતિ ને શરાબખંધીનાં મંગલાચરણ. હિંદી મીલઉદ્યોગ પર ઝડપનો ભય; મીલોને અડવાડિયામાં બંધે દિવસ બંધ રાખવાની વિચારાતી યોજના; [મનુરોને અને એમનાં કુટુંબોને બંધે દિવસ ઉપવાસ કરી પવિત્ર બનવાનો અવકાશ મળશે.] હિંદી લશ્કર મલાયા ને કેરો જશે. [તદન સ્વાભાવિક!] સમવાયતંત્રની અનુકૂળતા માટે વડી ધારાસભાની મુદત ફરી એક વર્ષ માટે લંબાણી છે. [પ્રાન્તિકતન્ત્ર સામેના બખાળા જેમ પોલા હતા એમ સમવાયતંત્ર સામેના બખાળા પણ ખિટનને એવાજ લાગે છે.] મુંબઈમાં સામાન્ય હુલ્લડ અને શાન્તિ. યુજરાતમાં કુષ્ઠાળનો ઉગ્ર બનતો ભય. [રાજ કાલસ્ય કારણમ્].

દેશી રાજ્ય—લાયાવદરના દરબાર પદભ્રષ્ટ થાય છે. [દાકતરો પણ અંગોને સડવા દઈને પછીજ તેના પર વાટકાપ કરે છે.] રાજકોટમાં ચાર નવી આગલનર્તિકાઓ. [ધનભાગ્ય!] વીરાવાળા લોન મેળવવા મોટે દોડદોડ કરે છે. [એ પણ ધનભાગ્ય!] લુણાવાડા રાજ્યમાં ખેડૂતો પર દમન. ભરતપુરમાં સ્ત્રીઓ સત્યાગ્રહને પન્થે. ધારાની ન્યાય માગવા આવતી પ્રજા પર ગોળીબાર [ન્યાયનાં મંદિર બંધ થતાં શયતાનનાં ખૂલે એ સ્વાભાવિક છે.] રાજ્યોને લાંડનટાઇમ્સ ચેતવણી આપે છે. [સમય પાક્યો હશે.] હૈદરાબાદમાં સુધારા; લાંબીના યુવરાજ કહે છે, ‘સ્વાતંત્ર્ય એ તો પ્રજાનો જન્મસિદ્ધ હક છે. [બંને સમાન નુરખા છે.] હૈદરાબાદના સુધારા સામે ત્યાંની મુસલમાન પ્રજાનો વિરોધ. [અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પણ હિંદને આપી દેવાયેલા સ્વરાજ્યનો વિરોધ કરે છે.] પતિયાળા જેલમાં ૨૦૦ કેદીઓના ઉપવાસ.

પરદેશ—ડેન્ઝીંગને તંબ બનતો મામલો. [હળાહળ સ્વાર્થની અથડામણો એવીજ હોય છે.] ચીન—જાપાનમાં ખ્રિસ્તવિરોધી દેખાવો. ટીએન્સીન સંબંધમાં ખ્રિસ્તને સ્વીકારી લીધેલી જાપાની શરતો; પણ પછી એવીજ ઉગ્ર પરિસ્થિતિ. ચીન—જાપાન યુદ્ધની શરૂઆતથી આજસુધીમાં સવાનવ લાખ જાપાનીઓ યુદ્ધભૂમિ પર સૂતા. કાકિન્ટ સિયાનો સ્પેનની મુલાકાતે. સ્પેન—ઈટાલિની મિત્રતામાં થતો જતો વધારો. આયરિશ રીપબ્લિકનો લાંડનમાં ચલાવેલા ધૂમધડાકા. [તે માટે નાણાંની મદદ એમને ખ્રિસ્તના મિત્ર અમેરિકામાંથીજ મળે છે!] ચીનાઈ ટાલરની કિંમતમાં ઘટાડો. [એ પણ જાપાનનો એક વિજયજ છે!] એંગ્લો-ફ્રેન્ચ-રશિયન મુલાકાતને નડ્યા કરતાં ચાલુ અપશુકનો. એક અખજ પૌંડ આપીને પણ ખ્રિસ્ત કદાચ જર્મનીની શાંતિ ખરીદે. [પ્રત્યાઘાતનાં મૂલ્ય આપવાને તો સૌ તૈયાર બને છે; આઘાત વખતેજ આંખ નથી બીઘડતી.] ટીરોલરમાંથી ઈટાલિ પરદેશીઓને હુલ્લડ કરે છે. અમેરિકા જાપાન સાથેના વેપારી કરાર તોડે છે; જાપાન જર્મનીની સાથે નવા વેપારી કરાર કરી વળતર મેળવી લે છે. સોવિયેટ ચીનને ત્રણ કરોડ પાઉન્ડની લોન આપે છે. [અડાલ્વટમાં શું લેવાયું છે એ પણ સાથેજ જાહેર કરવું જોઈતું હતું.] અમેરિકાના માછ પ્રમુખ હુવર વર્તમાન-પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની નીતિને વખોડી કાઢે છે; ત્યાંની પ્રતિનિધિ—સભા પ્રેસીડેન્ટના લેન્ડીંગ બિલ પર વિચાર ચલાવવાની પણ ના પાડે છે.